

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 962

İSMAİL BEY (GASPIRALI)

Doç. Dr. Nâdir DEVLET

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 99

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 962

İSMAİL BEY GASPIRALI

(1851 — 1914)

Doç. Dr. Nâdir DEVLET

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 99

Kapak Düzeni : Ahmet SINAV

ISBN 975 - 17 - 0270 — 4

Onay : 8.7.1988 tarih ve 928.1-2866 sayı
Birinci baskı
Baskı Sayısı : 15.000
Başbakanlık Basımevi - ANKARA

İÇİNDEKİLER

Ö N S Ö Z

Rusya Türklerinin siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel yönlerden geri kalmışlığından ızdırap duyan her Türk aydını gibi İsmail Gaspıralı da halkı aydınlatmak, kalkındırmak için çareler aramış ve bu yönde çeşitli faaliyetlere girişmiş bir şahıstı. Faaliyetlerinin ekserisi başarıya ulaştığı için Rusya Türkleri arasında göze çarpan bir lider durumuna yükselmişti. O başarılı bir eğitimci, gazeteci, yazar, yayımcı, cemiyetçi, fikir ve siyaset adamı idi. Gaspıralı sadece mensup olduğu Kırım Tatarlarına değil, Rusya imparatorluğunun hakimiyeti altında bulunan bütün Türk boylarına hizmet etmesi yanında, "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarı ile onlarda birlik şuurunu canlandırmaya çalışmış müstesna bir şahsiyetti.

Son çağ Türk büyükleri arasında bilhassa kültür sahasında oynadığı rol bakımından adı bilinmesi gerekli şahıstır. Rusya Türklerinin aydınlanma dönemi olan XIX. yy sonu ve XX. yy başlarında faaliyet gösteren aydınların ön saflarında gelen İsmail Bey ülkemizde az tanınan şahıslardan biridir. Hakkında Türkçe olarak şimdiye kadar ancak iki müstakil eser yayınlanmıştır. (Cafer Seyahmet Kırımer, ***İsmail Bey Gaspıralı****, İstanbul 1934, 248 s. ve Mehmet Saray,* ***Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851 - 1914)****, TKAE Yayınları : 77, Ankara 1987, 146 s.)*

II. Dünya harbinden sonra Sovyet literatüründen adı tamamen silinen Gaspıralı ancak 1987 yılının son aylarında aklanmaya başlamıştır. Bu aklanmada SBKP Genel Sekreteri Gorbaçev'in "Glasnost" (açıklık) politikasının mı veya 1944'te sürülen Kırım Tatarlarının 1987 yılında vatan Kırım'a dönmek için başlattıkları yoğun kampanyaların mı etkisi olmuştur, bunu kestirmek hayli güçtür. Fakat her nasılsa Öz-

*bekistan'da yayınlanan **Pravda Vostova** gazetesi Rusça, gene Taşkent'te yayınlanan **Lenin Bayrağı** gazeteside Kırım Türkçesinde Gaspıralı hakkında yayında bulundular. Aynı şekilde Kırım Türkçesinde yayınlanan Yıldız dergisi de, konulmuş tabuyu yıkarak Gaspıralı'nın da bahsi geçen bir makale yayınladı. Böylece bundan sonra Gaspıralı sadece Türkiye ve Batıda değil belki Sovyetler Birliğinde de incelenecek, hakkında araştırmalar yapılacak, makale ve eserler yayınlanacaktır diyebiliriz.*

*İsmail Gaspıralı hakkında en ciddi araştırma ise New Orleans üniversitesi Profesörü Edward J. Lazzerini'nin doktora çalışmasıdır. (E.J. Lazzerini, **İsmail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1978-1914**, Washington Üniversitesi 1973) (basılmamış doktora tezi). Yayınlanmamış olmasına rağmen bu araştırmaya ulaşacak seviyede bir çalışmanın ülkemizde yapılmamış olmasının sebepleri düşünülmesi gerekli bir kültür sorunudur. Kültür Bakanlığımız bu gibi eksikliklerimizi gidermek için Türk Büyükleri Serisi ile müsbet bir çalışmaya girmiş bulunmaktadır. İşte elinizde bulunan mütevazı inceleme de bu serinin bir ürünüdür. Zaman ve imkânların elverdiği nisbetle hazırlanan bu deneme İsmail Gaspıralı'yı bütün yönleri ile aydınlatmaya kafi gelmiyecektir. Fakat en azından okuyucularımıza objektif bilgi vereceği kanaatındayım.*

Bana bu zevkli görevi veren Kültür Bakanlığına, doktorasının kopyasını yollamak lütfunda bulunan Prof. Dr. E.J. Lazzerini'ye ve müsvettelerin derlenerek temize çekilmesinde yardımcı olan M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Görevlileri Nermin Eren ve Nesrin Sarıahmetoğlu'na içten teşekkürlerimi sunarım.

Doç.Dr. Nâdir DEVLET
İstanbul 1988

GİRİŞ

Bu incelemede İsmail Gaspıralı'nın bütün yönlerini okuyucuya tanıtmaya çalıştım. Bir insanın yetişmesinde aldığı eğitimin ve çevresinin o şahıs üstünde yaptığı etkinin mühim rolü olduğu muhakkaktır. Bunun için başta kısaca Kırım'ın geçmişini izah etmeyi gerekli buldum. (Gaspıralı ve çevresi). Gaspıralı'nın en mühim ve belki de reel olarak en tesirli olduğu saha Rusya Müslümanlarının eğitim müesseselerini modernleştirme konusundaki katkısıydı. Dolayısıyla "Usûl-u cedîd" hareketi diye de bilinen bu hareket içinde oynadığı rolü (Usûl-ü cedîd ve Gaspıralı) ve bu faaliyete katkıda bulunanları (Usûl-ü cedîd ve Tatar Zenginleri) kısaca belirttikten sonra gelişmesinde etkili olan aldığı eğitimi ve dış dünyadan edindiği intibaları izah ettim (Ailesi ve Eğitimi). Bundan sonra Gaspıralı'nın gözle görülebilen faaliyeti, ölümünden sonra bir müddet yayınlanan, 35 yıl süreyle aralıksız (1883-1918) çıkan **Tercüman** gazetesine yer verdim. Gaspıralı bunun dışında kadın haklarına da büyük bir ehemmiyet verdiği ve **Tercüman**'ın dışında **Alem-i Nisvan** (Kadınlar Dünyası)'ın yayınlanmasına da önayak olduğu için bu gazeteyi tanıtmadan geçemedim. Tabii ki Gaspıralı'nın yayınları arasında **Tercüman**'ın müstesna bir yeri vardı ve onun fikirlerini, görüşlerini yaymada en mühim organdı. **Tercüman** Rusya'daki değişik halklara basın-yayın hürriyeti getiren I. Rus ihtilâline (1905) kadar bu görevini başarıyla yürütmüşse de, bundan sonraki rolü, diğer Türk gazetelerinin neşriyata başlaması neticesinde azalmıştı.

Fakat buna rağmen **Tercüman** en azından 1905 yılına kadar olan yayın faaliyetlerinde Gaspıralı'nın ana gayesi olan Türkleri aydınlatma fikrini geniş çapta yaydı. **Tercüman**'ın neşriyatı ile Usûl-ü cedîd yâni eğitimde yeni metod kullanma faaliyetleri paralel gitti. Dolayısıyla da Usûl-ü cedîd hareketini ayrı bir bölümde izaha çalıştım (Usûl-ü cedîd). Bu yeni metodun başarısını görmek Gaspıralı'ya nasip oldu (Usûl-ü cedîd mekteplerinin yayılması).

Gaspıralı eğitim ve neşriyat faaliyetlerinin dışında Rusya'daki Türklerin politik hayatı ile de yakından ilgilenen bir şahıstı. Bu ilgisini onun Rusya Türklerinin belli başlı faaliyetlerinde aktif rol oynamasından anlamaktayız. O, Rusya Türklerinin I., II., ve III. Toplantılarının (1905-1906) çalışmalarına katılmış, Müslümanların siyâsi organı olan "Müslüman İttifakı" adlı partinin kurulmasına da katkıda bulunmuştu. Tabii ki Gaspıralı'nın Rusya Türklerinin siyâsi hayatında oynadığı rolü ve katkılarını anlamak ancak bu siyâsi gelişmeleri bir bütün olarak ele almakla mümkün olacaktı. Dolayısıyla bu sahadaki çalışmalarını devrin siyâsi faaliyetlerini inceleyerek verdim.
1907'den sonra Rusya'da rejimin katılaşması sebebiyle Türklerin siyâsi faaliyetlerine büyük sekte vurulunca, Gaspıralı belki de Rusya içinde herhangi bir faaliyete imkân kalmadığı için dünya Müslümanlarının bir kongresini toplamak gayesiyle faaliyete girişti. Gaspıralı böylece Rusya Müslümanlarının da problemlerini dünya platformuna getirmeyi düşünmekte idi. Gerçi onun milletlerarası İslâm kongresi toplama gayretleri neticesiz oldu, gene de o, belki de bu hareketin ilk fikir babalarından biri oldu (Milletlerarası Müslüman kongresi).

Bu başarısızlık Gaspıralı'yı yıldırmadı. Bu sefer Hindistan'a giderek eğitimdeki yeni metodunu tanıtma faaliye-

tine girişti (Hindistan'a seyahat). Bu arada Gaspıralı Türkiye ile de devamlı temas halinde idi, zaten onun fikren gelişmesinde Türkiye'deki kültür çevresinin de etkisi vardı (Gaspıralı'nın Türkiye ile bağları).

İncelememizin sonunda araştırmacılara, bu konuyu merak edenlere yardımcı olmak maksadıyla hakkında yayınlanan makale ve eserlerin bir listesini verdim. Bunu yaparken de Prof. Dr. E. J. Lazzeri'nin eserinden yararlandım ve onun çalışmasına mevcut olmayan bazı araştırmaları ekledim. Gaspırah'nın İstanbul'da bulunan akrabaları ile temasa geçerek bazı yeni bilgiler edinmeye çahştım.

Gaspıralı'nın fikir ve faaliyetleri hiç şüphesiz başta Kırım'da olmak üzere Rusya Türkleri arasında etkili olmuş, onun fikirleri ile yoğurulmuş bir aydınlar topluluğu meydana getirmişti. **Tercüman** gazetesinin yalnız Rusya içinde değil, başta Türklerin yaşadığı Osmanlı Devleti olmak üzere diğer ülkelerde de yayılması onun görüşlerinin genelde bütün Türkler tarafından tanınmasına sebep olmuştu diyebiliriz. Ancak onun vefatı ve 1914'te I. Dünya savaşının patlak vermesi neticesinde Türkiye ile Rusya'daki Türkler arasındaki kültürel bağlar ister istemez zayıflamış ve Rusya'da Çarlık rejiminin yıkılması ve bu ülkenin dış dünyadan kendisini uzun yıllar tecrit etmesi neticesinde de tamamen kopmuş oldu.

Hiç şüphesiz XIX. yy. sonu ve XX. yy. başında faaliyet gösteren İsmail Gaspırah Rusya Türklerinin canlanmasında en etkili şahıslardan biri olarak tarihe geçmiş ve "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarı ile ortaya attığı fikir Türk dünyasında yankılar yapmıştır.

GASPIRALI VE ÇEVRESİ

İsmail Gaspıralı "Tercüman" gazetesini yayınlamaya başladıktan bir kaç yıl sonra "XIX. yy'ın en büyük Müslüman reformcusu" ve "Türk dünyasını uyandıran" şahıs diye hemen her yerde kutlanmaya başlamıştı. Gaspıralı ve gazetesi Rusya'daki Türk aydınlarını güçlü ve kalıcı bir şekilde etkilemişti. Bunun sebeplerini anlayabilmek için Gaspıralı'nın bulunduğu tarihî çevreyi incelemek gerekmektedir.([1])

1774 Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım Hanlığı Osmanlı İmparatorluğunun himayesinden çıkarılmış ve yaşaması Rusya'nın insafına bırakılmış oldu. Çok da geçmedi, 1783'te Kırım Hanlığı Rusya tarafından işgâl edildi. 1784'te ise bu yeni işgâl edilen bölge Novorossıysk eyâletine bağlandı. Besarabya, Herson, Yekaterinaslov, Stavropol ve Don vilâyetlerini içine alan bu eyâlet Kırım Hanlığının aşağı-yukarı tarihî sınırlarını içine almakta idi.([2])

Kırım'ı topraklarına katan II. Katerina (1762-1796) iki asır önce Tatar ve Başkurtların ülkesini (Kazan Hanlığı 1473-1552) ele geçiren (Korkunç) IV. İvan (1553-1584)'dan daha dikkatli ve daha liberal bir politika güdüyordu. IV. İvan'ın Kazan'da yaptığı hatalardan sakınmayı ümit ederek, Katerina Kırımlıları siyasî yönden tamamen asimile (eritme) etme fikrini desteklememiş ve aynı zamanda Ortodoks kilisesine de burada herhangi bir misyonerlik hareketi yapması-

---

(1) A. Bennigsen, "Ismail Bey Gasprinski (Gaspraly) and the Origins of the Jadid Movement in Russia", **İsmail Bey Gasprinskiy Russkoe Musulmanstvo**, 2.bsk. Oxford 1985, s.5.

(2) N. Devlet, **Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi (1905-1917)**, Ankara 1985, s.14.
Fazla bilgi için bk. E. Kırımal, **Der nationale Kampf der Krimtürken**, Emsdetten 1952; M. Bala, "Kırım", **İslâm Ansiklopedisi**, VI, s.741-746.

na müsaade etmemişti. Kısacası buradaki Müslümanlara tam anlamda ibadet hürriyeti verilmişti. Hanlık dönemindeki dinî teşkilât muhafaza edilmiş, 1794'de Bahçesaray müftüsü Müslüman topluluğun dinî lideri olarak resmen tanınmıştı. Ancak müftü ve diğer imam, müezzin vb. gibi din erbabı Rus hükümetinin kontrolü altına alınmıştı. Bu yeni uygulamaya göre, müftü ve diğer Müslüman ileri gelenler-kazasker ve kadılar-halk tarafından seçilmeyecek, "güvenilir" bulunanlar arasından Çariçe tarafından tayin edilecekti. II. Katerina aynı zamanda IV. İvan'ın yaptığı gibi yapmamış ve vakıf mallarının büyük bir kısmına el atmamış, gelirlerini Müslüman din adamlarına bırakmıştı. Katerina'nın bu liberal politikası da din adamlarının Kırım topluluğunda güçlü ve varlıklı olarak kalmalarını sağlamıştı. Böylece onlar içgüdüsel olarak muhafazakâr, hakimiyetteki Romonov'lar sülalesine bağlı ve kendi menfaatlerine zarar getirmesi muhtemel her türlü reforma karşı çıkan bir topluluk hâline dönüşmüştür.([3])

1831'de müftülüğe Kırım ve Batı Rusya Müslümanlarını temsil hakkı verilmişse de, selahiyetleri hayli kısıtlı idi. Müftü içişleri bakanlığının tavsiyesiyle Çar tarafından seçiliyordu. Vakıfların gelirleri çok azaldığı için maaşları mahalle halkı tarafından sağlanıyordu. Hıristiyan ruhanilere tanınan özel haklardan Müslüman din adamları mahrum edilmişti. Hatta aralarından çoğu din adamı olarak tanınmıyordu. Mesela, 1910'da 1500 din adamının ancak 300-400'ü resmî olarak din adamı statüsüne sahipti. ([4]) Kısacası din adamları II. Katerina dönemindeki özel statülerini kaybetmişler bütün Kırım halkı gibi büyük sıkıntı içine düşmüşlerdi.

II. Katerina, Kırım Tatar asillerine de, kısa ömürlü olmakla birlikte, aynı mülayim politikayı uyguladı. Böylece baş-

(3) A. Bennigsen, ayn.mkl., s.6.
(4) N. Devlet, ayn.esr., s.241.

ta yerli asillere de, Rus asillerine verilen hak ve imtiyazlar tanındı. XIX. yy'ın başından halkın ancak % 5'ini teşkil etmesine rağmen bu sınıfın elinde işlenmiş toprakların % 60'ı bulunuyordu. Ancak Kırım Tatar asilleri kısa bir müddetten sonra Rus asilleri ile eşit şartlarda yarışamayacaklarını anladılar. Çünkü Katerina her ne kadar Tatar asillerine eşit haklar vermiş gibi gözüküyorsa da, gözdelerine ve Rus subaylarına ülkenin kuzeyi, merkezi kısmı ve güneyindeki sahil kısımlarında geniş araziler tahsis etmişti. II. Katerina'dan sonra gelen çarlar ise Kırım asillerinin aleyhine ve başta Ruslar olmak üzere diğer halklara da, özel haklar tanımaya devam ettiler.

1789'dan sonra ise Kırım Tatar cemiyeti ve kültürü diğer bir tehditle karşı karşıya kaldı. Bu da Rusya'nın değişik bölgelerinden Kırım'a Rusların dışında çok sayıda ırk ve menşe bakımından değişik olan Yunanlıların, Ermenilerin, Moldovyalıların, Ukraynalı Kozakların, Almanların, Polonya Yahudilerinin ve Bulgarların gelip yerleşmesi idi. ([5])

Kırım'ın Türk halkının kültürünü tehdit eden başka bir husus ise I. Aleksandr'ın (1801-1825) tutumu idi. Klâsik Yunan eserlerinin büyük hayranı olan Çar Kırımı bir Yunan bölgesine çevirmeyi planlamıştı. Onun emri ile yöneticiler Kırım Hanlığına ait hertürlü izi ortadan kaldırmaya giriştiler. ([6]) 1802'de ülkenini tarihi adı olan Kırım "Tavrida" adı ile değiştirildi. ([7]) Eski Türk adları Yunan adları ile değiştirildi. Mesela, Akmescit Simferopol, Eski Kırım Levkopol, Gözle-ve Evpotoriya, Kefe Fedosiya gibi isimler aldılar.

---

(5) A. Bennigsen, ayn.mkl., s.7.
(6) M. Bala, ayn.mkl., s.756.
(7) ayn.mkl., s.756.

Bu baskınların şimdiye kadar bir takım haklarını muhafaza eden Tatar asillerinin de zenginliklerini kaybetmelerine ve çoğunun fakirleşmesine yol açtı. İşte bu, aralarında İsmail Gaspırah'nın da bulunduğu zümreden reformcular ve Türk Birliği hareketinin ideologları ortaya çıktı.

Yeni Rus politikası ve uygulamasından en fazla sıkıntı çeken zümreyi ise şüphesiz Türk çiftçi ve köylüleri idi. Onlar Ruslara karşı silahlı mücadeleye giremeyecekleri için en mantıklı ve mümkün olan yolu, göç etmeyi seçtiler. (8) XVIII. yy'da Kırım Hanlığının toplam nüfusu (Taman yarımadası, Kuban ve Nogay bozkırları) 3,5 milyondu. 1897'de yapılan nüfus sayımına göre, Kırım'ın (Tavrida eyletinin) toplam nüfusu 664.592 olup, bunun ancak % 35,1'ini (takriben 190 bin) Türkler teşkil ediyordu. Hanlığın düşmesi ile bilhassa Türkiye'ye göç başlamıştı. En büyük göç dalgaları 1785-1800, 1828-1829 ve 1860-1863 yılları arasında görüldü. İlk büyük göç dalgasına katılanların sayısı fazla değildi ve ancak 8 bin kişi Türkiye'ye sığınabildi. İkinci göç dalgası ise Yaş antlaşmasından (6 Ocak 1792) sonra başladı. Bu antlaşma Türklere bir gün bağımsızlık kazanma umudunu kaybettirmiş ve neticede ekseriyetini ülkenini merkezi kısmı ve kuzey bozkırlarında bulunan Nogayların teşkil ettiği bir göç dalgası başlamıştı. Bu dalga ile 100 ile 300 bin Tatar Türkiye'ye sığınmış oldu. Tabii ki, onlardan boşalan yerler Rus kolonistleri tarafından dolduruldu. 1812'deki diğer bir Osmanlı-Rus harbinden sonra bu sefer Perokop'taki Nogay Ordası Türkiye'ye göç etti.

Tabii ki, göç edenlerin hepsi istedikleri yerlere vasıl olamıyorlardı. Açlık, susuzluk, hastalıklar ve diğer sebeplerden yollarda ölüyorlardı. Kırım Savaşını (1854-1856) müteakip

(8) A. Bennigsen, ayn.mkl., s.7.

gerçekleşen üçüncü büyük göç dalgasına resmî Rus istatistiklerine göre, 141.667 kişi katılmış, bunun 60 bini yollarda ölmüştü. XIX. yy'nın iki toplu göçü sebebiyle Kırım Tatar topluluğu daha da azaldı. 1874-75 yıllarında zorla askere alınma ve hrıstiyanlaştırılma korkusu ile 60 bin Türk ülkesini terk etti. 1891-1902 yılları arasında ise bu sefer ekonomik şartların çok kötüleşmesi sebebiyle 20 bin Kırımlı daha memleketinden ayrıldı. XX. yy'nın başına kadar toplam olarak aşağı yukarı 1.200.000 Türk'ün Kırım'dan göç ettiği anlaşılmaktadır. 1870'te yalnız Or kazasında 320 köyden 287'si boşalmıştı. Kırım Türklerinin terk ettikleri köylerin toplam sayısı ise 700 civarında idi. 1805'te Kırım'da 1.558 cami mevcutken 1914'te cemaatlerinin kalmaması sebebiyle bunların sayısı 700'e inmişti. Bu durum eğitim müesseselerine de tesir etmiş ve 1900'lerde ancak 10 kadar medrese kalmıştı. ([9])

1897 yılı nüfus sayımında "Tavrida eyâletinde" toplam nüfusun 525 bin olduğu tesbit edilmiş ve bunun ancak 188 bininin veya % 36'sının Kırım Türkü olduğu anlaşılmıştı. Ekserisi köylerde yaşayan ve fakir bir azınlığı teşkil eden Kırım Tatarları onlara nazaran daha dinamik olan Ruslar tarafından asimile edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardı. O devrin Rus gözlemcileri Kırım yarımadasında kalan Tatar bakiyesinin ya asimile olacağını veya zaman içinde Rus, ve Avrupa kökenli diğer hıristiyan göçmenler tarafından Kırım'dan sürüleceğini tahmin ediyorlardı.

Bütün bu baskılara ve oldukça ümitsiz duruma rağmen Kırım Tatarları tamamen izole edilmemişlerdi. Çünkü onlar aslında aralarında çok sayıda aydınları ve siyasî liderleri barındıran İdil (Volga) boyu Tatarlarının bir parçasını teşkil edi-

(9) ayn.mkl., s.7 v.d.; N. Devlet, aynı.esr., s.15

yorlardı. Kazan ve Kırım Tatar topluluklarını pekiştiren coğrafî, tarihî, kültürel ve dinî bağlar diğer Türk boylarına nazaran (Türkiye Türkleri hariç) çok sıkı idi.

1878'de Doğu Anadolu ve Erzurum, Rus orduları tarafından işgâl edilip, Osmanlı İmparatorluğundan herhangi bir yardım görme ihtimali azalınca bilhassa Rusya'daki Kazanlı ve Kırımlı aydınlar teknik, askerî, siyasî ve kültürel yönden üstün olan Ruslardan gelen tehlikenin daha da arttığını idrak ettiler. Neticede Türkler arasında ne şekilde olursa olsun bir ittifak, birlik kurulmadığı takdirde tam bir köleliğe ve asimilasyona mahkum edileceklerini anladılar. ([10])

"Cedidcilik" (Usul-ü Cedid) adı verilen reform hareketi işte bu idrakın neticesi idi. XIX. yy'nın ikinci yarısının başlarında dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde ıslah hareketi İdil boyu Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî (1815-1889), Abdulkayyum Nasırî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) ve başkaları tarafından başlatıldı. ([11])

Bu hareket genelde Rusya'da Türk dünyasında meydana gelen iktisadî değişikliklerin neticesinde ve bunların tesiri ile canlanan bir uyanış, yenilik, "cedidcilik" hareketi idi. Bu hareket XIX. yy'nın son çeyreği içinde iyice gelişmiş (büyümüş), genişlemiş idi. "Usul-ü Cedid" hareketi Türk dünyasının değişik köşelerine dağılma, dağıtılma yollarını arıyordu.

---

(10) A. Bennigsen, **ayn.mkl.**, s.8.

(11) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.9-14; Mercanî için bk. N. Devlet, "Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı Şihabeddin Mercanî", **Kazan**, sayı 5-6 ve 7/8, s.33-46, s.8-19 ve s.64-79; Nasırî için bk. A. B. Taymas, **Kazan Türkleri**, Ankara 1966; C. Lemercier-Quelquejay, "Abdul Kayyum Al-Nasyri : A Tatar Reformer of the 19 th Century" **Central Asian Survey**, I, sayı 4 (1983), s.109-132; Feyizhanî için bk. A. N. Kurat, "Kazan Türklerinde "Medenî Uyanış" Devri", **Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XXIV, sayı 3/4, s.64-79.

Bu da Tatar ilkokullarına "Usul-ü Savtiye" (sesli metod : Fonetik)'nin sokulması, hece metoduna karşı mücadele açılmasıyla güç bulmuştu. Çünkü bu metod henüz Türk dünyasında yepyeni bir şeydi. Buna kadarki dönemde Kayyum Nasırî'ler mekteplerde matematik, geometri, coğrafya, tarih gibi ilimler okutmaya başlamışlardı veya bu dersler okul programlarına dahil edilmek üzereydi fakat, alfabe-okuma-yazma öğretiminde, savtiye metodu değil de, belki harf okutma veya heceleme metodu kullanılıyordu.

Dolayısıyla Savtiye metodu Türkler için çok yeni bir şeydi. Bu yeni metod hece usûlüne karşı güçlü bir mücadeleye başladı. Aynı zamanda bu yeni metoda bağlı olarak Kayyum Nasırî'ler tarafından okutulmaya başlanılan derslerin mektep programlarına alınması ile birleştirildi. Sonunda bu genel bir akım haline dönüştü. Eski metod taraftarları ile yeni metot taraftarları "Kadimcilik", "Cedidcilik" arasında tartışmalar arttı. Çeşitli şehirlerde usul-ü savtiye adıyla, daha önce de belirtilen derslerin okutulduğu mektepler açılmaya başlandı. Halk arasında tamamen yeni olan bu okuma-yazma öğrenme metodu (usul-ü savtiye) dolayısıyla bu okullara da "usul-ü cedid okulları" denilmeye başlandı. Bu hareket de "usul-ü cedid hareketi" adını aldı. Aslında Avrupa'da okullarda okutulan fenlerin Türk okullarında da okutulmasına başlanması mânâsına gelen cedidcilik ve umumen öğretim-eğitim faaliyetlerini Avrupaî mânâda tatbik etmek, XIX. yy'nın son çeyreğinde değil, XIX. yy'ın ikinci yarısında başlamıştı. Ancak o devirde bu hareket belli başlı iki faktör sebebiyle yaygınlaşamamıştı : İlk olarak o devirdeki cedidcilik tam anlamda yaygınlaşmamıştı ve ikinci olarak da alfabe okutmada hece metodu kullanılarak, öğrenmesi çok kolay olan savtiye usulüne henüz geçilmemiştir.

Okuma-yazma öğretmede "usul-ü savtiye"nin uygulanmaya başlanması ve Nasırîlerin başlattığı Avrupai ders programlarının da bu nevî mekteplerde tatbik edilmesi neticesinde "cedidcilik" hareketi büyük güç kazandı.

Kısacası "usul-ü cedid" hareketi eğitim-öğretim faaliyetlerinde geniş bir reform hareketi olarak XIX. yy'nın ikinci yarısının başlarında Kayyum Nasırî, Hüseyin Feyizhanî'lerle başlamıştı. Fakat bu hareketin daha da yaygın şekli okuma-yazmada Savtiye metodunun kullanılmaya başlanmasıyla, XIX, yy'm son çeyreğinde başlamış oldu.

USÛL-Ü CEDİD HAREKETİ VE GASPIRALI

İşte Türk dünyasındaki reform faaliyetlerinde ifadesini bulan daha geniş anlamdaki harekette "usul-ü savtiye hareketinde" en önde gelen şahıs Kırım mirzalarından İsmail Gaspıralı idi. O Türk-Tatar dünyasında ilk olarak usul-ü savtiye ile eğitim gören okulun ilk örneğini verdi. Onun 1883 yılında çıkarmaya başladığı **Tercüman** gazetesi de bu metodu halk arasında yaymada en güçlü vasıta oldu. O, bu konuda devamlı fikirlerini bildirdi ve tavsiyelerde bulundu. Genel olarak ise, usul-ü cedid hareketini de yaymaya güç verdi. Kısacası halkın kendi dilinde ve Avrupa fenlerini okutmaya girişme ve bu dersler için gerekli olan ders kitaplarını yazmaya başlaması yönünden Türk dünyasında ilk "usul-ü cedid" muallimi olan Kayyum Nasırî, meselelerinin ameli ve nazari yönlerini çözmek için büyük mücadele verildiğinde henüz Gaspıralı dünyaya bile gelmemişti. Ancak Gaspıralı 1883'te **Tercüman** gazetesi vasıtasıyla bu hareketi bütün Rusya Müslümanları arasında yayan şahıs oldu. Neticede o usulü cedid, yânî usul-ü savtiye hareketini bütün Türk dünyasında büyük, kuvvetli bir akım haline çeviren başkomutan gibi hareket etti. Bu gazete Kazan Tatarlarının o devirdeki aydınları ve din adamları arasında da geniş bir şekilde yayılmaya başlayınca, bu hareket onlar arasında da güçlendi ve derin kök saldı.

Gaspıralı gazetesi ile fikir dağıtmakla yetinmedi; Bahçesaray'da usul-ü savtiye ile okuma-yazmayı öğretmek için mektepte pratik olarak gösterdi. İdil-Ural'dan buraya gelen Tatarlar bu yeni usul-ü öğrenerek kendi ülkelerine döndüler. Hadi Maksudî gibi pedagog muharrirler bu cümleden idi.

Fakat bu pedagog üstad usul-ü savtiye'sini kullanmadı, hece "Meddiye" usulünü kullandı.

Gaspırah her yıl Mekerce panayırına (Nijni Novgorod) gelerek buraya toplanan Müslümanlar arasında da kendi fikrini yaydı. Hatta"Bahçesaray'daki ilk örnek okulun öğretmenini 1887'de Han Kirman (Kasım) şehrine yollayarak; burada ikinci usul-ü savtiye mektebini açtırdı. Böylece bu metod Nijni Novgorod, Tombov, Penza Tatarları arasında da yayılmaya başladı.

Gaspıralı 1893'te Semerkand'a gitti (gayr-i resmî), "tatar ticaretinin liderleri" sayılan Abdülgani Hüseyin (ov)ların evinde usul-ü savtiye mektebi açtı. Bu mektep Orta Asya'da Özbekler arasında "Maşina (makina) mektep" diye ad kazanır.

USÛL-Ü CEDİD VE TATAR ZENGİNLERİ

1890-1900 yılları usul-ü cedid hareketinin en canlandığı dönem oldu. İktisadî hayatta Avrupalılaşan, yenileşen (cedidleşen) Tatar burjuvaları bu hareketi kuvvetlendirmekle kendilerine iktisadî ve sosyal faydalar sağlayacaklarını anladılar. Neticede onlar sosyal meselelere daha fazla eğilerek halkı kendi tesirleri altına aldılar. Sosyal sahadaki hizmetleri onların ticarî hayatına da müsbet tesir yapmakta ve onlara olan inancı kuvvetlendirmekte idi. Sibir'de Nimetullah Hacı, Kazan'da Ahmet Bay, Orenburg'ta Gani Bay, Şakir ve Zakir Remi(ev)ler, Simbir'de Akçur(in)ler ve Ufa'daki bazı zenginler bu meselede güçlü faaliyet gösterdiler.

Cedidcilik hareketinde Tatar burjuvalarının faaliyeti, kendi ellerine almaları, bilhassa onların muallimler hazırlamak üzere kurs açmalarında da kendini gösterdi. 1899'da Gani Bay, Kargalı'da ilk "muallim kursu" nu (Dar ül-muallim) açtı, bu müessese 1901'e kadar faaliyet gösterdi. Fatih Kerimî (1870-1937) bu kursta ilk fen hocası idi. Bu kursta üç yılda 200'den fazla ilkokul öğretmeni yetiştirdi.... Bunun dışında tek bir Gani Bay tarafından 1897-1902 yılları arasında beş yıl içinde yüzden fazla erkek ve kız mektepleri açıldı. Aynı zamanda Kazan'da Muhammediye, Orenburg'ta Hüseyniye, Troyski'de Muhammediye, Resuluyi, Ufa'da Osmaniye medreseleri de "usul-ü cedid"le eğitim veriyordu. ([12])

---

(12) A. Saadi, **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan 1926, s.69-74.

AİLESİ VE EĞİTİMİ

Mustafa Ağa ve Fatma Sultan Hanım'ın ilk oğlu olan İsmail, 8 Mart 1851'de Kırım'da dünyaya geldi. ([13]) İsmail' in Gaspırah (Rusya'da bilinen şekli ile Gasprinski) soyadını doğduğu veya babasının doğduğu yere izafeten almıştır. İsmail'in babası Mustafa Ağa 1844 ile 1854 yılları arasında Kafkasya Genel valiliği yapmış olan prens M.S.Varontsov'un himayesine girmiş ve Odessa'da Dük dö Rişelyö Lisesinde (Duc de Richeliue Lycee) eğitim görmüş ve tercüman olarak prensin hizmetine girmişti. Bize malum olmayan sebeplerden 1848'de bu görevinden istifa ederek Kırım'a dönmüş, ilk karısı 1845'te öldüğü için bu sefer 1849'da Kırım asillerinden İlyas Mirza Kaytaz(ov)'un kızı Fatma Sultan Hanımla evlenmiştir. İsmail'in doğumundan sonra ise âile Kırım Harbi (1854-1856) esnasında Bahçesaray'a yerleşmişti.

İsmail hayatının ilk on yılını işte burada geçirdi. Bir tahmine göre buradaki meşhur Zincirli medresesinde hocası İsmail Efendi'den bir iki yıl ders aldı. On yaşlarında iken Akmescit (Simferopol)'deki Rus okuluna yollanan İsmail burada iki yıl okuduktan sonra başta Vorononej daha sonra ise Moskova Askerî Okuluna devam etti. 1865-1867 yıllarında Moskova Askerî Okulunda okuyan İsmail, tahminen burayı tamamlayamadan terk etti.

---

(13) C. Validov, **Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı Tatar**, 2. bks. Oxford 1986, s.81. C. S. Kırımer, **İsmail Bey Gaspırah**, İstanbul 1934, s.12. Genelde bütün eserler Gaspıralı'mn doğum yeri olarak Avcıköy'ünü vermekle beraber, bu ad bir kaynakta "Acıkoy" (L. Klimoviç, "Maarif Hizmetinde. Turkiy tilde çıkkan ilk gazete- "Tercüman" ve onung naşiri Gasprinskiy Akmda", **Lenin Bayragı**, 12 Eylül 1987, no, 109, s.4) şeklinde geçmektedir. Bazı kaynaklarada ise Gaspıralı'nın doğum yeri "Gaspra" köyü olarak belirtilmektedir (C. Valıdov, **ayn.esr.**, s.81) Bu ifadeler yüzünden en doğrusunun hangisi olduğunu belirlemek hayli zordur.

Genel olarak Moskova'da ve özel olarak akademide hükûm süren Büyük Rus milliyetçiğinin onda yarattığı üzüntü ve kızgınlık İsmail'in akademiyi terkine sebep olmuştur ([14]). Gaspıralı, Moskova'da iken Slavofil (aşırı Slavcı) hareketin ileri gelen şahsiyetlerinden Katkov ile dost olmuş, onun sayesinde Rus milliyetçiliği, liberal ve aşırı politik akımlarını tanımıştı. O, ayrıca Herzen (1812-1870), Çernişevskiy (1828-1889), Belinski (1811-1848) ve Pisarev (1849-1868) gibi ileri gelen fikir adamlarımn eserlerini okumuştur ([15]).

1867'de Girit adasında Türkiye aleyhinde bir isyan patlak vermişti. Okulda kendi sınıf arkadaşları arasında hükûm süren Giritliler lehinde ve Türkler aleyhindeki aşırı hava İsmail'i ziyadesiyle huzursuz ve rahatsız etmişti. Okul yaz tatiline girince İsmail, aslen Litvanya Tatarı olan arkadaşı Mustafa Mirza Davud (oviç) ile Türkiye'ye giderek Girit'te savaşan Türk ordusuna katılmayı düşünüyorlardı. İki maceraperest genç, bir buharlı gemi ile İstanbul'a ulaşmak gayesiyle Odessa limanına gittiler. Fakat limanda ülkeyi terk edebilmek için gerekli olan pasaporta havi olmadıkları anlaşılınca âilelerine teslim edilirler.

Bu olaydan sonra Gaspıralı Moskova Askerî Okuluna dönmedi. Bundan sonraki birbuçuk yıl Bahçesaray'da Zincirli medresesinde 400 rublelik ücret karşılığında Rusça muallimliği yaptı. 1869 yılında ise, bu sefer yıllık 600 ruble maaşla Yalta'da Dereköy mektebinde aynı görevi üstlendi. Bu köy medresesindeki eğitimini iki yıl sürdürdükten sonra tekrar Zincirli medresesine döndü. Fakat buradaki görevini medrese nin eski eğitim metodunu tenkit ettiği için fazla muhafaza ede-

---

(14) E. J. Lazzerini, **Ismail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1913**, University of Washinton 1973 (basılmamış doktora tezi), s.3.
(15) A. Bennigsen, **ayn.mkl.**, s.15.

medi. Onun tenkitleri gerek talebeler arasında, gerekse medrese yöneticileri arasında hoşnutsuzluk yaratmıştı. Kendisi istifaya zorlamnca hatta ölümle tehdit edilince 1871'de medreseden ayrıldı ([16]).

Gaspıralı Dış Ülkelerde : Hâlâ Osmanlı zabiti veya memuru olma hayallerinden vazgeçmeyen Gaspıralı İstanbul'a göç etmek için planlar kuruyordu. Ancak Osmanlı Devletinin başşehrinde bulunan akraba ve dostlarından böyle bir kariyere başlamak için Fransızca bilmenin ön şart olduğunu da öğrenmişti. Dolayısıyla da Gaspıralı, Moskova Askerî Okulunda öğrenmeye başladığı Fransızcayı öğretmenlik yaptığı esnada kendi kendine ilerletmeye çalışmıştı. Fakat Fransızcasını Fransa'da mükemmelleştirmenin daha yararlı olacağını düşünüyordu ([17]). Neticede, 1872'de Kırım'dan ayrıldı ve Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e ulaştı.

Fransız başkenti onun iki yıllık evi oldu. Paris'teki Rus muhacirlerinin yardımı ile İsmail Gaspıralı, değişik işler bularak kendi geçimini sağlayabildi. Bir ara, o devirde muhacerette bulunan tanınmış Rus yazarı İvan Turgenyev (1818-1883)'in yanında çalıştı. Fransızcası ilerleyince Gaspıralı bir reklam şirketi için tercümeler de yaptı. Bu faaliyetlerinin dışında Gaspıralı, Avrupa kültürü ve cemiyetini de inceliyor, intibaları hakkında notlar alıyordu. Daha sonra Gaspıralı bu intibalarını İstanbul'da yayınladı ([18]).

---

(16) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.4.
(17) S. C. Kırımer, **ayn.esr.**, s.19.
(18) **Avrupa Medeniyetinde Bir Nazar-ı Muvazene**, İstanbul 1302 (1885), s.29. Bu eser Gaspıralı'nın en uzun denemesi olması bakımından en mühim eseridir denilebilir. Bu eserde onun Avrupa medeniyeti hakkındaki görüşlerini ve aynı zamanda sosyalizme karşı aldığı tutumu görmekteyiz.

1874 yılının sonunda İsmail Gaspıralı, Marsilya limanından hareketle İstanbul'a vasıl oldu. İstanbul'da mütercimlik yapan amcası Halil Efendi'nin yanında kaldı. Gaspıralı amcasının da yardımı ile çeşitli kapılara başvurarak askerî okula kaydolmak istemişse de, devrin sadrâzamı Mahmud Nedim Paşa durumu Rusya elçisi baron Nikolay P. İgnatiyev'e bildirince Gaspıralı'nın müracaatı geri çevrildi. Gaspıralı müracaatına cevap beklerken Anadolu'nun çeşitli köylerini, İstanbul'daki okulları incelemiş, Osmanlıcasını ilerletmiş, St.Petersburg ile Moskova'da yayınlanan Rus gazetelerine doğu hayatı hakkında siyasî olmayan yarı hayali makaleler yollamıştı. Bir yıl kadar İstanbul'da kalan Gaspıralı müracaatının red edilmesi üzerine 1876 yılının kışında Kırım'a geri döndü [19].

Tekrar Kırım'da : İsmail Gaspıralı'nın Kırım'a dönüş tarihi olan 1875'in sonları ile Bahçesaray Belediye Reisi seçildiği 1878 yılında kadar olan faaliyetleri hakkında elimizde pek az bilgi bulunmaktadır. Yusuf Akçura'nın ifadesine göre "o, bu yıllarda fiilen çalışmadı, fakat millî hayatı derinlemesine tetkik etti" [20]. Başka bir kaynağa göre ise, bir mektepte Rusça dersler verdi. Fakat ilerici görüşleri onun 1878 başlarında buradan da istifa etmesine sebep oldu. Bu dönemlerde o kahvehanelerde Rus gazetelerinden sözlü olarak yaptığı tercümelerle çevresinde insanlar toplama alışkanlığı edinmişti.

1878 ile 1883 yılları arasında İsmail Bey, Bahçesaray Belediye Reisi olarak vazife yaptı. Onun bu resmî görevindeki faaliyetleri hakkında fazla bilgimiz yok. Ancak onun şehir-

(19) S. C. Kırımer, ayn.esr., s.21; E. J. Lazzerini, ayn.esr., s.5.
(20) Y. Akçura, **Türkçülüğün Tarihi Gelişimi**, (yeni yazı 1.bsk), İstanbul 1978, s.93.

de bir hastahane inşaası ve şehir yollarını ışıklandırmak hususundaki tekliflerinin maddî kaynak bulunamaması dolayısıyla reddedildiğini biliyoruz. Gaspıralı bunun dışında, okuma yazma bilmeyen yetişkinlere açtığı gece kursları da parasızlık nedeniyle çok kısa ömürlü oldu ([21]).

Gazete Çıkarma Fikri : Gaspıralı'nın en mühim faaliyeti hiç şüphesiz çıkardığı gazete oldu. Bu gazete olmadan ne, Gaspıralı'nın Türk Dünyasında tanınması ne de, fikirlerinin yayılması mümkün olacaktı. Gaspıralı, gazete çıkarma konusunda çeşitli şahıslara danıştı. Belediye Reisliği esnasında Nijni Novgorod ve Kazan'a giderek buranın ileri gelenleri ile görüştü. Görüştüğü şahıslar arasında tanınmış din âlimi ve tarihçi Şihabeddin Mercanî de vardı, o Gaspıralı'nın bu fikrini candan desteklemiş idi. Bunun dışında altın madeni sahipleri olan Zakir ve Şakir Remi (ev) kardeşler **Tercüman**'dan çok daha sonra yayınlanmaya başlayan Rusya Türklerinin neşr ettikleri en tesirli gazetelerden **Vakıt** ve **Şura** dergisinin naşirleri olmuşlardır. Her iki kardeş de, Rusya Türkleri arasında neşriyat faaliyetlerinin ne kadar büyük ehemmiyete haiz olduğunu gayet iyi anlamışlar ve aşırı muhafazakarların dinî bahanelerle bu nevî faaliyeti engelleme çalışmalarından da çok rahatsız oluyorlardı. Mesela, Şakir, ağabeyine yazdığı bir mektupta böyle demekte idi. "Bazı adamlar Gasprinski'nin gazete yayınlamaya hazırlandığını duyarak, korktular ve uzaktan tehdit ederek .... Gazete, gazete .... âlemin bozulmasına sebep oluyor, diyorlar" ([23]).

(21) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.11.

(22) Zakir Remi (ev) (mahlası : Derdmend) (1859-1921) Orenburg vilayeti İsterlitamak ilçesi Cırgen köyünde bir tüccar âilesinde dünyaya gelmiştir. Arapça, Farsça ve Rusça öğrenmiş, 1880'de İstanbul'a gelerek dil ve edebiyat tetkiklerinde bulunmuştur. Tatar edebiyatında kendine mahsus mektep (ekol) kurmuş "Derdmend" mahlası ile şiirler yazmıştır. Tafsilen bk. N. Devlet, "Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Zakir Remi (Derdmend)", **Kazan**, 1, sayı 4 (1972), s.32-36.

(23) L. Klimoviç, **ayn.mkl.**, s.4.

Gaspıralı'nın gazete çıkarma fikri Rusya Türkleri arasında orijinal bir fikir değildi. Çünkü bundan önce de, bu konuda teşebbüsler olmuş, hatta gazete bile çıkmıştı. Bilinen ilk teşebbüs yarısı Türkçe, yarısı Rusça olmak üzere **Kazanskie İzvestiya** (Kazan Haberleri) adlı bir gazete çıkarmak için yapılmıştı. Fakat resmî makamlar buna izin vermemişlerdi ([24]). Bundan sonraki **Bahrül-Ahbar, Yıldız** ve **Tanğ Yıldızı** adlı gazeteleri çıkarma teşebbüsleri de akamete uğratılmıştı. Ancak 1870'te Türkistan Genel Valisi Kaufmann'ın emir ve yardımları ile Taşkent'te **Türkistan Vilâyetinin Geziti** adlı yayın organı neşr edilmeye başlanmıştı. Fakat bu gazeteye Türk gazetesi demek mümkün değildir. İlk Türk gazetesi ise, Azerbaycanlı Hasan Zerdabî (1837-1907)'nin kısa ömürlü **Ekinci** (1875-1877) gazetesi idi ([25]).

Ekinci'nin kapanmasından sonra ise 1879'da Gaspıralı gazete çıkarmak için ilk müracaatını sundu, fakat reddedildi. O, yılmadı ve üç yıl boyunca değişik vali ve bankalara giderek bu ricasını tekrarladı. Ancak dördüncü yılda Petersburg'dan gerekli izni alabildi ([26]).

Gaspıralı, gazete çıkarmak teşebbüsünün yanında diğer yayın faaliyetlerini sürdürmeyi de ihmal etmedi. Gazete yerine geçebilecek sekizinin adı tespit edilen **(Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat,** ve **Latail)** oniki adet, her biri bir-iki sahifeden ibaret, broşürler yayınladı. Bu broşürler genel konularla birlikte dil meselesini de inceliyorlardı ([27]). Akmescit'te oldukça kötü taşbasma ile yayınlanan **Tonguç**'ta dil hususunda aşağıdaki satırlara rastlamaktayız:

---

(24) A. Bennigsen-C. Lemercier-Quelquejay, **La Presse et le mouvement chez les musulmans de Russie avant 1920**, Paris 1964, s.22.

(25) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.32 v.d.

(26) C. Validov, **ayn.esr.**, s.82.

(27) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.12.

"Milletimizin eseri olan dilimiz, edebiyatta işlenmemişse de, eğitime ve kavaide (kurallara) gelecek dildir. Gayet nazik Tatar türkülerinden, Nogay cönklerinden, Kırgız ve Türkmen cırlarından anlaşılır ki, eğer dilimiz usta bulup, kalem alınıp işlenirse, şimdikine göre çok dereceli parlak ve kullanışlı olur......... Muradımız dilimizi ilerletmektir" ([28]). Gaspıralı 1881-1882 yıllarında yukarıdaki broşürlerin dışında üç eser daha kaleme aldı. Bunların ilk ikisi Türkçe (**Mirat-ı Cedid**) ve (**Salname-i Türkî**) ile bir Rusça (**Russkoe musulmanstvo**) idi. İlk ikisi İsmail Bey'in karakteristik uslûbuna uygun olup, didaktik okuyucuya, bilhassa yarı cahil Türk'e basit şeyler hakkında bilgi vermeye yönelikti.

Mirat-ı Cedid (Yenilik aynası) adlı bu 14 sahifelik broşür hayvanlar âlemi, Rusya Müslümanları için Mekke (hac) yolu, çay yetiştirme, İstanbul'un kısa bir tarihçesi gibi konuları ihtiva ediyordu. O, bu broşürüne, İslâm yasalarının yorumuna göre yasak olmasına rağmen konuların bazılarını izah için resimler de koymuştu. Gaspırah 1901'de yayınladığı **Beden-i İnsan** adlı broşüründe de, insan anatomisini gösteren resimler basmış ve ilim öğrenmek için Müslümanlar da her türlü resmi kullanmalılardır diye fikir yürütmüştü([29]).

1882'de Bahçesaray'da yayınlanan **Salname-i Türkî** (Türk yıllığı) adlı eserini ise almanaklardan, coğrafya ve iktisat kitaplarından, Rusça, Osmanhca ve Fransızca kaynaklardan yararlanarak hazırlanmış ve bu eserinde tarihî, coğrafî olayları, değişik ülkelerdeki eğitim sistemlerini, basını, sağhk konularını ve hatta tren seferlerini de izah etmişti. Gaspıralı'nın her iki araştırması da Müslümanlara dünyayı daha iyi kavratmak gayesi ile kaleme alınmıştı([30]).

---

(28) Y. Akçura, **ayn.esr.**, s.96 v.d.
(29) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.12 v.d ve not 15 (s.42).
(30) **ayn.esr.**, s.13.

Mirat-ı Cedid ve **Salname-i Türkî** Müslüman okuyucular için yazılmış ise **Russkoe musulmanstvo** ülkenin yönetimini ellerinde tutan Ruslara hitap eden bir eserdi([31]). Bu eser onun adının ve fikirlerinin Ruslar tarafından da tanınmasına yol açtı. 1881 yılında **Tavrida** adlı Rus gazetesinin 43, 44, 45, 46 ve 47. sayılarında tefrika edilen bu eser daha sonra ayrı bir kitap halinde basıldı. Gaspıralı bu eserinde Rusya'daki islâm cemiyetinin durumunu incelemiş ve modernleşme konusunu ele almıştı. Bu eserde değişik konulara da el atmış olan Gaspıralı, Müslüman okulların eğitim sistemini modernleştirme, Tatarcanın okullarda ders olarak okutulması, Müslüman yayına ve basınına konulan kısıtlamaların gevşetilmesi gibi konular yanında Ruslarla Müslümanlar arasında yakınlaşmanın gerektiği hususunu vurgulamıştı. Ancak bu yakınlaşmanın birbirine hürmet, belli başlı hak ve hukukların tanınması esasına göre, yani eşit şartlarda olması gerektiğine de işaret etmişti([32]). Gaspıralı, ''Rusya Müslümanları, Rus vatanının menfaatlerini bilmiyorlar ve onların hissettiklerini hissetmiyorlar'' diyerek Türklerin menfaatlerinin ayrı olduğunu da ifade etmişti([33]).

Aynı şekilde asimilasyon (eritme) ve Ruslaştırma politikasına da karşı olduğunu açık ve seçik olarak ifade etmişti([34]). Kısacası Gaspırah, Ruslarla eşit şartlarla ortaklık işbirliği yapabileceğine işaret ediyordu. O, bununla geri kalmış olan Türkleri Rusya kanalı ile batıdan (Avrupa) alınacak ilim ile kalkındırmayı planlıyordu. Bunun için ise Ruslarla işbirliği yapmak gerekiyordu.

---

(31) Society for Central Asian Studies (Oxford) 1986 yılında tıpkı basımını yapmıştır.

(32) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.14.

(33) C. Validov, **ayn.esr.**, s.29.

(34) **ayn.esr.**, s.29 v.d.

TERCÜMAN GAZETESİ (1883 - 1918)

Gaspıralı 1882 yılında Petersburg'a yaptığı son ziyaretten sonra nihayet **Tercüman** gazetesini çıkarmak için gerekli izini alabildi. Gazete Türkçe ve Rusça (**Tercüman/Perevotçik**) olmak üzere iki kısımdan müteşekkil olacaktı.

C.S. Kırımer'in ifadesine göre Gaspıralı'ya bu izinin verilmesinde aşağıdaki faktörler rol oynamıştı. Kırım'ın Rus hakimiyeti altına girmesinin 100. yılı Nisan 1883'te kutlanacaktı. Bu tarihî kutlama dolayısıyla Rus hükümetinin anadilde (Türçe) bir neşriyata müsaade etmiş olması muhtemeldir. Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesinden koparılıp alındıktan sonra da, iki ülke arasındaki düşmanlık sona ermemişti (En son çatışma 1877-78'de olmuştu). Hükümetin **Tercüman/Perevotçik** adlı gazetenin neşrine müsaade etmesi yerli Müslümanların Rusya'ya karşı sempati duymalarını sağlamak gayesi ile de izah olunabilir. Bu ihtimallerden mi, veya başka sebeplerden mi, yayma neden müsaade edildiği hakkında kesin bilgimiz yok. Fakat **Tercüman/Perevotçik** gazetesinin Kırım'ın Ruslar tarafından işgal yıldönümünden iki gün sonra yayma başlaması (10 Nisan 1883) ve Gaspıralı'nın gazetesinin ilk sayısında (Rusça bölümünde) yazdığı aşağıdaki satırlar bu ihtimalleri destekler mahiyettedir. (Makalede şu satırlar mevcuttu) : "Tam yüz yıl önce 8 Nisan 1783'te düzensizlik ve kanlı olaylar dolayısıyla tamamen mahvolan küçük hanlık (Kırım Hanlığı) dünyadaki en büyük imparatorluğun bir parçası oldu ve bu gücün hakimiyeti ve adil kanunlarının himayesi altında barışa kavuştu ..... Diğer halklarla bugünü kutlayan Kırımlı Müslümanlar yüz yıldan beri yararlandıkları bu iyi davranışları inkâr edemezler"([35]).

---

(35) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.17. Ayrıca bk. **Perevotçik** no. 1, 10 Nisan 1883, s.1.

Bu ifadeleri kullanmadığı takdirde Gaspıralı'ya gazeteyi neşr etmesine müsaade edilmeyeceği anlaşılmaktadır. Gaspıralı **Tercüman**'ı yayınlayabilmek için rejime karşı mültefid davranmak zorunda idi. Bu şekilde davranmasa o, gazete çıkarmak için gerekli izini alamaz ve yayma başladıktan sonra da, tutumunu değiştirdiği takdirde kısa zamanda sansürün kurbanı olur ve gazetesi kapanırdı. Dolayısıyla o, fikirlerini mümkün olduğu kadar yumuşak ve örtülü anlatmak, Rus hükümetini kızdırmamak zorunda idi. Ancak bu sayede gazetesi uzun ömürlü olabildi. Gaspıralı, şartlar elverince daha açık ve kesin yazmaya başlamakla asıl görüşlerini, bu uzlaşıcı tutumu, baskıdan kurtulmak için aldığını ortaya koymuş oldu. Zaten, nispeten hürriyet getiren 1905 I. Rus İhtilâline kadar Rusya Türkleri toplam olarak ancak 11 gazete çıkarabilmişlerdir. Yayına izin verilenlerin büyük çoğunluğunun resmen yasaklanması da, ağır sansür şartlarını göstermektedir. **Tercüman**, Türk gazeteleri arasında en uzun yayın hayatında kalmayı becerebilmişse (1883 - 1918) işte bu temkinli siyasetinden dolayı idi([36]).

Tercüman'ın Türkçe bölümü de, Rusça bölümünün aynısı idi. Gazete hakkında daha geniş bilgi sahibi olabilmemiz için Türkçe bölümünü de incelemek yararlı olacaktır. Gazetenin sağ üst köşesindeki sütunda şu ifadeler bulunmakta idi :

"Gazete idaresi Bahçesaray'dadır. Derc ve neşir olunmak içün ciberilen (yollanan) kâğıt varak yazıcının adresi ve imzası ile olmalı. Bunlar gerek halde kıskalanur (kısaltılır) ve neşr olunmayan halde poçta (posta) ileri geri ciberilmez (yollanmaz)".

Sol köşedeki sütûnda ise gazetenin neşir tarihi hicri takvime göre (15 Cemazielahir 1300) verildiğini görmekteyiz. Bu sütûnda ise aşağıdaki ifadeler bulunmaktadır :

---

(36) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.33 v.d.

"Gazetenin bir yıllığı poçta hakkı (posta ücreti) ile dört Rubledir. Altı aylığı iki Ruble elli Kopeyktir. Satuda (perakende) bir nomeri (sayısı) on kopeyktir. İlânın her satırından bir lisan üzere oldukta dört, iki lisan üzere altı Kopeyk alınır. Sırt (?) altında olur ise fiyatı iki katıdır".

İlk sayının muhteviyatı (münderical)'ında şu bölümler olduğunu görmekteyiz : İdareden; yüz yıl başı; Rusya'da Matbuat-ı İslâmiye; Münacaat (İdareye Mektuptan); Ahbar-ı Mahalliye; Ahbar-ı Dahiliye; Ahbar-ı Hariciye; ilanat.

Bu bölümleri sırasıyla incelersek **Tercüman**'ın tuttuğu yolu daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Gazetenin Türkçe bölümü olan **Tercüman** ile Rusça bölümü olan **Perevotçik** tıpatıp birbirlerinin tercümeleridir, ancak çok az mizanpaj (yazı düzeni) farklılığı göstermektedir. Türkçe bölümün birinci sahifesindeki "Münacaat" kısmı yok iken Rusça kısmında bulunmaktadır. Gazetenin ilk sahifesinin en mühim bölümleri "İdareden", "Yüzyıl" ve "Rusya'da Matbuat-ı İslâmiye" adlı bölümlerdir. Kısaca incelersek şu aşağıdaki satırlar dikkati çekmektedir :

"İdareden"

Gazetemizin neşrine başladığımızdan okuyucularımıza ifademiz oldur ki, Rusçasında kullandığımız lisan Türk lisanının şivesine ve islâmların matbuat hakkında olan itikatlarına mümkün kadar uyguncadır. Bunun ile beraber maişet-i medeniyeden faydalı ahbar (haberler) ve efkâr-ı beyanı (kamuoyu) ve levazımat-ı milliyemizden (millî ihtiyaçlarımız) cemiyet-i Rusu haberdar etmek "Tercüman'ın" başlıca hizmeti olacağı malûm ediliyor .... Akmescit ve Gorki şehirlerinin Darül-muallimin nazırının ve Kazan Çernyavskiy hazretleri- malumatlı islâmlardır.

Müftü-zade ve Yahya Oğlan (ov)- ve ulema-i kiramdan bazı müderrisler muavenat kılmaya da bulunmaya söz verdikleri kemal-i memnuniyet ile ihtaz ediyoruz. Bu halde "bismillah" ile işe tutunup hakikat ve maarifet içün kaleme yapıştık. "Tercüman"ın derece-i faydası ve matlubuna muafık yolda olup olamadığı hususunda muhakeme ileride olup ol mahkemenin kadısı dahi biz olmayacağım aşikârdır" Bu satırlardan **Tercüman**'ın Müslümanların ihtiyacını Ruslara duyurmak gibi mühim bir görevi üstlenmek istediği anlaşılmaktadır. Bunu yaparken de çarhk yönetimi ile herhangi bir çatışmaya girmek istemediği, resmî politika ile uyum göstereceği aşağıda bir bölümünü vereceğimiz "Yüzyıl" başhklı yazıdan da anlaşılmaktadır:

"Yüzyıl"

April (Nisan) sekizde-Kırım'ın Rusya devletine koşulduğuna (katılmasına) yüz yıl oluyor..... Tam yüz yıl burun (evvel)- 1783 senesi April sekizde kan dökümler ile naçarlanıp (kötüleşip) nizamsızlık ve baskınlar ile perişanlanmış ufacık hanlık âlemin en büyük devletine koşulup güçlü hükümet ve adil kanunlar ile kurcalanıp (çevrilerek) rahatı bulmuştur. O gün cümle Rusyalıların kıvançh ve ferahlı günü olmuştur ki, Kırım Rusya'ya koşulmasıyla memalik-i cenubiyede ve şarkiyede nüfusça çok terakki eylemiştir..."

Gaspıralı da, bugün Sovyetler Birliği genel tarih anlayışına göre, eser veren tarihçiler gibi, Kırım'ın ve onun Türk halkının Rusya'ya katıldığı ifadesini kullanarak, bunun sanki halkın arzusu ile gerçekleştiğini ve bundan halkın yararlandığını belirtmek zorunda kalmıştır. Bu ifadelerin gerçeği yansıtmadığı apaçık bellidir. Çünkü hiçbir millet veya devlet kendi arzusu ile bağımsızlığından vaz geçerek başka bir dev-

letin hükümranlığını kabul etmez, bunu düşünmek mantık dışı bir görüş olur. Fakat Gaspıralı, çarlık döneminin tarihî görüşüne sadık kalmadığı takdirde bu gazeteyi yayınlayamayacağı için Kırım'ın işgalini "katılma" şeklinde yorumlayarak ifade etmek zorunda kalmıştı. Bu uzlaşıcı tutum da, yukarıda ifade ettiğimiz gibi gazetenin uzun ömürlü olmasına hizmet etmişti. **Tercüman**'ın ilk nüshasının ilk sahifesinde dikkati çeken diğer bir bölüm ise "Rusya'da matbuat-ı islâmiye" adlı makale idi. Bu makalede Tercüman'dan önce de Türkçe olarak değişik gazete ve dergilerin yayınlanmış olduğu bildirilmektedir. Makalede ilk olarak hükümetin katkısı ile 15 yıldan beri Taşkent'te "Türkistan Gazetesi" (asıl adı: **Türkistan Vilayetinin Gazetesi**) yayınlandığı, bunun dışında Hasan Bek Melik (ov) tarafından 1875'te Baku'da **Ekinci** adlı bir gazetenin çıkarıldığı fakat bunun kısa ömürlü olduğu, bundan sonra ise 1879'da Tiflis'te Ünsi-zade tarafından **Ziya-i Kafkasî** adlı gazete ile **Keşkül** adlı bir derginin yayınlandığı belirtilmektedir. Gazete verdiği bu malumatlar ile Rusya İmparatorluğu dahilinde Türkçe neşriyata ihtiyaç olduğunu ve bunun örnekleri olduğuna işaret etmektedir. Gazetenin "Ahbar-ı mahalliye (Mahallî haberler)" bölümünde ise en mühim haber, belki de Kırım müftüsü Knez Ali Bek Hunkal (of)'un imparatorluğun Moskova'da düzenlenecek taç giyme merasimine katılacağı hususundaki haberdir ([36a]).

Gaspıralı, gazete çıkarmak için gerekli izini alınca hem gazetesini tanıtmak, hem de maddî destek sağlamak maksadıyla abone kaydetme işine girişti. Bu maksatla o, St.Petersburg'tan doğrudan doğruya Nijni Novgorod'a gitti ve

---

(36[a]) **Tercüman/Perevotçik**'in ilk nüshasının birinci sahifesini A. Bennigsen-C. Lemercier-Quiquejay'nin (**La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Paris, Paris 1964) eserinde basılan kopyasından (s.38-39) yararlanarak inceleyebildim.

buradaki panayırda toplanan Türklere **Tonguç** adlı broşürünü dağıtarak çıkacak olan gazetesi için ilgi toplamaya çalıştı. İlk yılda 51 nüsha yayınlamaya söz veren Gaspıralı, üç ruble yıllık ücret karşılığı 100 kadar abone toplamak başarısına erişti. Nijni Novgorod'taki bu başarısı üzerine Kazan'a gittiyse de, burada ilgi görmedi. Ancak Zakir ve Şakir Remi (ev) kardeşler ve Kafkasyalı Allahyar Beyle faydalı fikir teatisinde bulunabildi (37).

Gaspıralı, gazetesini çıkarmak için izin almaya, izin aldıktan sonra da abone toplamaya başladığı sıralarda Simbirsk vilayetinden zengin bir tüccar olan İsfendiyar Akçura'nm kızı Zühre ile evlenmeye karar verdi. O, Zühre hanımla daha önce Yalta'da tanışmış ve her ikisi birbirinden hoşlanarak evlenmeye karar vermişlerdi. Fakat, Zühre hanımın babası İsfendiyar Bey bu izdivaca karşı olunca, Gaspıralı bir hileye başvurdu. Zühre'den evliliğe muvafakat verdiğini belirten yazılı bir belge alarak, bununla Ufa'daki müftülüğe müracaat etti ve bu belgeyle müstakbel eşi olmaksızın gıyaben nikah kıydırdı. Aldığı nikah belgesiyle tekrar İsfendiyar Bey'e giden Gaspıralı, bu sefer Zühre'nin kanunî eşi olduğunu belirtti. Baba, başta itiraz ettiyse de, bu evliliğe muvakafatini verdi. İsmail Bey'in Zühre hanımla evliliği çok başarıh oldu. Kazan Tatarcası ile iyi bir eğitim görmüş ve aynı zamanda Rusçayı da iyi bilen eşi, Gaspıralı'nın her türlü yazışmalarında, gazete yayınlama işinde ve diğer faaliyetlerinde çok büyük yardımcı oldu. O, kocasını her türlü zorlukta destekliyordu. Bunun dışında Zühre hanım evliliğe çok mühim bir şey getirmişti; o da kıymetli çeyizi ile şahsî varlığı idi. Şayet Zühre hanımın belli bir serveti olmasa idi, Gaspırah ne bir matbaa açabilir, ne de gazetesini yayınlayabilirdi. Çünkü gazete için abonelerden toplanan para çok yetersizdi. Zühre

(37) E. J. Lazzereni, **ayn.esr.**, s.18.

hanımın sağladığı maddî imkân o derecede olmalı ki, Gaspıralı İstanbul'dan özel bir mürettip de getirtebilmişti.

İlk yıllarda **Tercüman/Perevotçik**'e abone bulmak hayli güç olmuştu. 1888 yılında abonelerinin sayısı 300'den biraz fazla idi. Bu probleme rağmen Gaspıralı, eşinden gördüğü destek sayesinde gazetesini yaşatabildi([38]).

Tercüman/Perevotçik dört sahifeden ibaret olup, yarısı Türkçe, yarısı da Rusça yayınlanıyordu. İlk yıllarda Rusça yazılan metinleri Türkçe'ye Hasan Nuri Bey tercüme ediyordu. 1905 yılının sonuna doğru, yani I. Rus ihtilâlini müteakip, Gaspırah gazetenin Rusça bölümünün neşriden vazgeçti. Daha doğrusu artık buna ihtiyaç kalmamıştı. Gene de Gaspırah makalelerini Rusça yazmaya devam etti. Tabii ki, bu makaleler Türkçeye tercüme ettirilerek yayınlanıyordu.

Tercüman/Perevotçik 1904'e kadar haftada iki, 1906'dan sonra haftada üç, 1912'den sonra ise günlük olarak yayınlandı. 1905 yıhnın sonlarında gazete biraz isim değişikliğine uğradı ve **Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman** diye adlandırıldı. Buna rağmen gazetenin mizanpajı ve muhteviyatı hemen hemen hiç bir değişikliğe uğramadı. Her sayıda ilk başta Gaspıralı'nın bir veya iki makalesi, Rusya iç haberleri, dış haberler, seri makaleler, seyrek olarak fotoğraflar, resmî bildiriler (bilhassa Müslümanlarla ilgili olanları), Rus basınından, daha sonraları Rusya'daki Türk basını güçlenince onlardan seçmeler, kitap tanıtmaları ve ilânlar bulunurdu([39]).

Gazetenin neşr edildiği ilk yıllarda yalnız maddî problemleri çözmek değil, halka gazete fikrini yaymak da, Gas-

(38) **ayn.esr.**, s.19-21.
(39) **ayn.esr.**, s.21 v.d.

pıralı'yı zorlayan konuların başında geliyordu. Müslümanların ekseriyeti bu nevî bir yayın şekline (gazete) şüphe ile bakıyorlardı. Gaspıralı 1888'de haklı olarak "kısa bir müddet öncesine kadar gazetenin ne olduğunu söyleyebilecek Müslümanların sayısı çok azdı" demişti. Gaspıralı gazete fikrini yaymak ve gazetesini tanıtmanın dışında daha iki çeşit zorluğun üstesinden gelmek mecburiyetinde idi.

Tercüman/Perevotçik'in sahifelerinde yayımlanan tenkitler "hakaret veya adi dedikodular" olarak yorumlanıyor ve Gaspıralı'mn Ruslara kültürel yönden yaklaşma teklifleri şüphe ile karşılanıyordu. Gaspırah, ilk yıllarda okuyucuyu ürkütmemek için aşırı temkinli davrandı. Gazetede Müslüman okuyucuları rahatsız etmeyecek, huzursuzlandırmayacak tarafsız bilgiler verilmeye dikkat edildi. Gaspıralı bu durumu şöyle izah etmektedir :

"Bu durum üç yıl devam etti. Dördüncü yılda gazetenin muhteviyatını genişlettim ve bazı tenkitler, tartışmaya açık konuları da dahil ettim. Ancak bunu yapabilmek için abonelerimi yazdıklarımın sırf dedikodudan ibaret olmadığını inandırmam gerekiyordu. Okuyucuları buna inandırmak zor oldu ve hâlâ onları inandırmak için uğraşmam gerekiyor. Bugün bile (1888) okuyucularım dedikodu yaptığımı zannediyorlar ve onlara yaptığım işin bunun aksi olduğunu izah için bütün gücümü sarf etmem gerekiyor." Gaspıralı'nın karşılaştığı ikinci zorluk ise, hayatının sonuna kadar onu takip etti. Gaspırah'yı oldukça huzursuz eden aşağıda izah edeceğimiz husus, başta muhafazakârlar daha sonra ise bilhassa 1905'ten sonra Müslüman toplumundaki siyasetle yakından ilgilenen aşırı eğilimli şahıslar tarafından paylaşılmıştı. 1880'lerde Gaspırah'nın Ruslara karşı uzlaşıcı tavır alması itirazlara sebep oluyordu ve başta bu itirazların delilleri dinî mahiyette idi.

İsmail Bey'in batılı gibi giyinmesi, topluma yabancı olan fikirleri, Rusça bilmesi ve onu kullanması ve Ruslarla Müslümanları aralarında uzlaşmaya davet etmesi ekseriyet tarafından onun "dönme" olarak yorumlanmasına sebep oluyordu[40].

Ruslarla Uzlaşma : Gaspıralı yukarıda da bahsettiğimiz üzere **Tercüman/Perevotçik**'in neşrinden iki yıl önce (1881) **Tavrida** gazetesinde seri makaleler halinde yayınladığı, daha sonra da ayrı bir kitap olarak neşr ettiği **Russkoe musulmastvo. Mısli, zametki i nablyudeniye** (Rusya Müslümanlığı, fikirleri, haberleri ve görüşleri) adlı eserinde her iki topluluk içinde uzlaşmanın faydalarına değinmiş olduğundan bahsetmiştik. Gaspıralı "tarihî zaruriyet peyda olunca, büyümekte olan Rusya'ya Ryazan, Kazan, Astrahan, Sibir, Kırım hanlıkları, hatta Kafkasya ötesi halkları ve son zamanlarda Orta Asya'nın bazı halkları girdi...... Uzağı görebilmek, Rusya'nın hakimiyeti ve himayesi altına gayet zengin toprakları olan Müslümanlar kütlesini vermekte, Rusya'yı Avrupa ve Asya, ilim ve cahillik, hareket ve durgunluk arasındaki tabii ortağına çevirmektedir" diyerek işbirliğinin yararlı olacağına işaret etmişti. Gaspıralı ve görüşlerin **Tercüman** gazetesinin çeşitli nüshalarında ve **Russkoe-vostoçnoe soglaşenie. Mısli, zametki i pojelaniye İsmail Gasprinskogo** (Bahçesaray) (Rus-şark uzlaşması. İsmail Gaspıralı'nın fikirleri, notları ve istekleri) adlı eserinde tekrarlamıştır. O bu uzlaşmanın Rusya Müslümanlarına millî ve ticarî sahada da yararı dokunacağına inanıyordu. Bu görüşünü o, "Şark ile iyi münasebetlerden, şarkın Rusya'ya olan inancından, biz de çok şeyler elde edebiliriz. Coğrafi konumu dolayısıyla Rusya ve şark arasında çok geniş bir ticaret gelişmesi gerekir" cümleleri ile ifade etmektedir.

(40) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.22 v.d.

Reformlar neticesinde Rus kapitalizmi kendi tesirini yaymaya çalışırken Gaspıralı da bu cereyanda millî burjuvaziye bir yer temin etmeye çalışmış idi. Gaspıralı "ortak menfaatler" elde edilebileceği için iki toplumu uzlaştırmaya çalıştı. Gaspıralı adı geçen eserinde 1878'de Berlin Konferansından sonra Osmanlı İmparatorluğunun zayıflamasına ve yıkılmasına yüz tutan olayların yarattığı huzursuzluklara bakmaksızın, bu görüşünde ısrar ediyordu. Hatta "herkes Rus-Türk yakınlaşması veya ittifakından bahsedince, Avrupa'nın telaşlanmasından bunun ne kadar doğru olduğu anlaşılmaktadır" diye yazarak görüşlerini sadece Yakın Doğu ile sınırlamıyor belki de bütün Türkleri bu uzlaşmaya davet ediyordu(41).

Tercüman'ın Muhtevası : Rusya'da çıkan Türk gazeteleri arasında en uzun ömürlüsü olan (35 yıl) **Tercüman**'ın tam bir koleksiyonu maalesef Türkiyemizde bulunmamaktadır. Dolayısıyla da, çok az sayıda görebildiğimiz ve diğer eserlerde kaydedilen bilgiler çerçevesinde gazetenin mahiyeti ve muhteviyatı hakkında sınırlı bir bilgi aktarmakla yetinmek zorunda kalmaktayız.

Gaspıralı'nın Paris'te tanıdığı ve yanında bir müddet çalıştığı meşhur Rus yazarı Turgenyev'in ölümü üzerine **Tercüman/Perevotçik**in ilk sayılarında "vafat-nâme" başlıklı bir yazı hazırlandığı bilinmektedir. (Bk. **Tercüman,** 23 Eylül 1883, sayı 17) İlk sayılarda millî şuur, bir devlet içinde çeşitli dil ve dine mensup insanların birlikte yaşamaları, onların arasındaki iktisadî, medenî münasebetleri konu eden makalelere sık sık rastlanmaktadır. Mesela, Kazan Tatarlarına "şahsî şan ve şereflerini" muhafazaya davet eden (1883, sayı 10), "topraksızlıktan" şikâyet ederek Türkiye'ye göçmelerine üzüntü bildiren haber ve yorumlar (1883, sayı 27) bu meyan-

---

(41) L. Klimoviç, ayn.mkl., s.4.

dadır. **Tercüman**'ın aynı sayısında iktibas ettiği **Mşak** (Emekçi) adlı bir Ermeni gazetesinin Ahalkalak mahreçli haberi ilginçtir : "Yerli Tatarlar (o devirde Azerbaycanlılara böyle denirdi) gelecekte mecburî askerî hizmete celp edileceklerini işiterek, mallarını satarak Türkiye'ye göçüyorlar. Ancak işin acı yönü şu ki, sırf mesut insanların yaşadığı bir ülke yoktur. Şayet Kırım Müslümanları da gurbette çekecekleri acıları önceden fark etselerdi, hiç göçmemiş olurlardı." "**Tercüman** kadın hakları konusuna da eğilmekte idi. Mesela, bir sayısında (1883, sayı 10) İstanbul'da Şeyhül-İslâmın Müslüman kadınlarının örtünmeleri gerektiği hususunu hatırlatınca şeriatın bu katı kuralını "dirileri kefenlemek" olarak yorumlamış ve çok sert tenkit etmişti. Gazetenin aynı yılki 28. sayısında Fas sultanı Sidi Mulay Hasan'ın 1000. kadını satın aldığına dair bir haber yerleştirilmişti([42]). **Tercüman**'da dünyevî tahsil almış olan Türk kadınlarını metheden haberlere de yer veriliyordu. Mesela, gazetenin 1892 yılındaki 17. sayısında Emine Batırş (ina)'nın "Çiçek hastalığı hakkında iki ağız söz" başlıklı "mektubu" basılmıştı. Mektup'un giriş kısmında gazetenin şu notu dikkati çekmektedir : "Bu muhterem Müslüman kadım Taşkent lisesinde tahsil görmüştür ve kendi bildiklerini halka aktarmak arzusu bizi ziyadesiyle sevindirmektedir" denilmektedir.

Gaspıralı tabii ki, sert sansür gözetiminin gadrine uğramamak için dış ve iç gelişmeleri dikkatle gözetmek ve tenkitlerinde pek yumuşak olmak zorunda kalmakta idi. Gaspıralı da liberal Rus basının takip ettiği yolda giderek, bir hayli aktüel meseleleri dış ülkelerden alınan örneklerle aydınlatmaya çahşmaktaydı. Böylece ülkedeki zulüm ve baskılar, ana hak ve hukukların ayaklar altına alınması veya basın

---

(42) L. Klimoviç, **ayn.mkl.**, 15 Eylül 1987, no. 110, s.4.

hürriyeti gibi konular yabancı ülkelerdeki gelişmelerden örnekler verilerek dolaylı şekilde izah edilmeye gayret edilmekte idi.

Mesela **Tercüman**'ın 1892 yılındaki ilk sayısında İstanbul mahreçli ve "Seyyah" imzalı bir haber cidden ilginç bir örneği teşkil etmektedir. Bu haberde konu Almanya ve uluslararası işçi hareketinin tanınmış şahıslarından, Reichstag'a (Alman millet meclisine) defalarca seçilen August Bebel'dir. "Buradaki basının hali kötü-diye yazıyor Seyyah- onu tek Türk sansürü değil, serbest Avrupa'nın vekilleri de gözetmekteler. "İstanbul" gazetesi tanınmış milletvekili Bebel cenaplarının nutkunu Nemse (Alman) gazetelerinin birinden alarak derc etti, orada o, Alman imparatoru Wilhem (Rusça metinde ad konulmamış) militarist nutukları ile halkı telaşlandırmaktadır, demektedir. Avrupa gazeteleri bundan da, mühim şeyler yazmaktalar... Fakat Türk gazetesinin bu hareketi Alman elçiliğini kızdırdı ve birinci katip... bu imparatora hakarettir diyerek.... saraya şikâyet ettiği..... (Neticede) "İstanbul" gazetesi yayından men edildi."

Gaspıralı'nın **Tercüman**'da basılan "Darür-Rahat" (Rahatlar ülkesi) hikâyesinde ise İngiliz emperyalizminin işgal siyaseti tenkit edilmekte idi. Abbas Molla adlı bir seyyah imzasıyla 1887 yılında **Tercüman**'da yayınlanmaya başlayan bu hikayede : Yazar, Paris'te iken "İngilizlerin Mısır'da bulunmaları için hiç bir türlü hukukî şart yok. Onların bu memlekette bulunmaları doğrudan doğruya işgaldir, bu olayı hiç bir şekilde desteklemek mümkün değildir" deyince onun sevgilisi olan Fransız kadını Margarita Şalon ondan "Bana açıktan-açık söyleyiniz : şayet Mısır'dan kovup çıkarmak isteyen ve çıkaracak bir kaç kişi bulursa, siz onlara yardım edermiydiniz?" diye sorar, o da çok kesin olarak "Tabii ki,

yardım eder idim......" (**Tercüman**, 1889, sayı 36) gibi göze çarpıcı örnekler bulunmaktadır.

Bu hikâye hayali olaylarla siyaseti birbirine ustaca karıştırmıştı. Ayrıca bu hikâyenin yayınlanma tarihi de iyi zamanlanmıştı. Çünkü Fransa ile Rusya arasında ittifak kurulmaya başladığı, Fransa ile Almanya ve İngiltere arasında Afrika'daki Müstemlekeler elde etmek için menfaat çatışmalarının arttığı bir döneme rastlamıştı([43]).

Tercüman'ın sahifelerinde istiklal için mücadele eden müslümanlardan da yeri geldiğinde söz edildiği hususu dikkati çekmektedir. Mesela, Doğu Sudan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Şeyh Muhammed Ahmed (1848 - 1885) ve Cezayir'in bağımsızlığı için çarpışan Abdülkadir'den "şanlı dahi ve şeyh" diye bahsedilmişti (**Tercüman**, 1889, sayı 46)

Gaspıralı'nın "Darür-Rahat" hikâyesinin kahramanı Granadalı (Gırnata) Molla Abbas Fransevî güney İspanya' nın dağları arasında gizli bir ideal Müslüman devletinde yaşamaktadır. Buradaki müslümanlar asırlar boyunca başka dindeki Avrupalılar arasında kimseye tabi olmadan yaşayıp, tek başlarına kendi ilim ve tekniklerini geliştirebilmişler, kendi tramvayları, telefon, elektrik enerjisi, bankalar ve diğer teknik şeylere sahip olmuşlardı. İsmail Gaspıralı bu utopik hikâyesi ile Müslümanların da kalkınmış milletler seviyesine ulaşabileceğine işaret etmek istemişti. Bu eserin bilhassa camilerde elektriği kullanmanın (mesela Tomsk'ta), halka ispirto lambalarının kullanılmasının (mesela Buhara'da) günah olarak yorumlandığı muhafazakâr bir ortamda yazıldığı düşünülürse, Gaspıralı'nın Müslümanları uyandırmak, onlara reform fikirlerini aşılamak için ne kadar mühim bir hizmet yaptığı daha iyi anlaşılır([44]).

---

(43) **ayn.mkl.**
(44) **ayn.mkl.**, 17 Eylül 1987, no. 111, s.4.

Gaspırah Rusya'daki Müslümanlarla Rusları uzlaştırmanın dışmda diğer milletlerle de iyi geçinmeyi öğütleyen bir tutum içinde idi. Bu meyanda Ermenilerin çalışkanlığı, ticaret ve maarif işlerindeki başarıları müslümanlara örnek olabilecekleri hususu **Tercüman**'ın sahifelerinde işlenmişti. Fakat yeri geldiğinde Gaspırah Bey bile Ermenilerin saldırgan siyasetlerinden rahatsız olmakta ve bu nevî olayları protesto etmekten geri kalmıyordu. Elime geçen çok az sayıdaki **Tercüman** gazetesinin bir nüshasında (1 Eylül 1896, sayı 34) aşağıdaki "Eden Bulur" başlıklı yazı Gaspıralı'nın hassasiyetine iyi bir örnek teşkil etmektedir.

"Eden bulur"

Ermeni milletinin çalışkan, ticarete, sanayie mâil ve maarife rağbetli olduğunu defa defa "Tercüman" da medh edüb bunlar ile beraber yaşayan vatandaşları Müslümanlara emsal gösterdiğimiz ve bunlar gibi çalışmak ve kesb-i kemâlâta himmet etmek lâzım olduğunu tavsiye ettiğimiz malumdur.

Ahali-i İslâmiye ile karışmış bulunduklarından muhabbet ve emniyet üzre yaşamak lâzım geldiğini dahi pek çok söylemiş idik.

Bu halde Anadolu'da fesat başgösterdiği ile bir dereceye kadar ecnebi teşvikatına ve bir dereceye kadar hayâlâta ve olmayacak şeylere aldanmış Ermeni "Milliyetçileri" milletin başına türlü bela ve felaket göstereceklerini anlayıp, geçen sene Ermeni meselesinden hayli bahsler ve esefler etmiş idik. İşte şimdi dost millet "fedayi", "Büyük Ermenistan Ehli" namları ile meydana atılmış fesatçıların millete ettikleri faideler görülmektedir.

Geçen sene Anadolu'da çıkardıkları fesat ile milleti vatanları indinde lekeledikleri gibi bu defa İstanbul'da gösterdikleri hareket ve cinayetler Avrupa'nın da gözünü açtı.

İhtilâlci ve fesatçı fırka erbabı kilise indinde kargaşlı (lanetli) ve kilise haricinde oldukları Patrikhane tarafından ilân edildiği bunların dost değil, düşman millet olduklarını Ermeni âlemine bildirmiyor; şöyle ki, sıra ahali bunlar hakkında şimden sonra doğru bir efkâr peyda edecektir. Mezkûr karar ve ilân, bundan iki sene mukaddem Patrik, İzmir, Liyon canibinden edilmediğine teessüf olunur. Bu sayede belki bir hayli sade diller fesada verilmeyip bir hayli kanlar dökülmemiş olur idi.

Ağustos ortalarında Ermeni fesatçılarının İstanbul'da ettikleri cinayetler en kırmızı anarşistler ve iştirakiyun (komünist) cinayetlerine benzeyip Avrupa'nın nefretini mucib oldu.

Rus gazetelerinden "Novoe Vremya" diyor : Evvelden berü Ermeni meselesi hakkında beyan etmekte olduğumuz efkâr doğru çıkıyor : Eğer Ermeni milleti bazı entrikacıların yazdığı gibi "çaresiz" ve "mazlum" olsa idi, Osmanlı Bankasına hücum etmezler idi.

Petersburg'un "Akademi" Gazetesi diyor : Ağustos 14 vakası Ermeni fesatçılarını tekrar ileriye sürüyor. Bunların işi Müdafaa-i Hukuk olmayıp, açık hücum ve yankeserlikten ibaret olduğu görüldü. Osmanlı Bankasına hücumları en alçak işlerden olup, âlemi nefret ettirdi. İnsaniyet haricine çıkmış fesatçılar daha ne istiyorlar? Ortaya attıkları bozgunluğa beyler ile hanlar kurban olduğu az oldu da daha ve daha lâzım mı?

Ermeni fesatçıları bu yolda giderler ise karşılarına çıkacak yalnız Hükümet-i Osmaniye olmayacaktı. Düvel-i Muazzama, rahat ve asayiş istiyor, buna mani olmak isteyenler ezilür ve def edilir.

Avusturya gazetelerinden "Neue Freie......." diyor : Millet arasından bir miktar ihtilâlci ve fesatçı zuhur ettiği bütün millete kabahat ve kusur yazılmaz ise de, bu defa erbab-ı fesadın İstanbul'da ettikleri cinayetler Ermeni milletini gözden düşürdü.

Memâlik-i Osmaniye'ye Ermeniler mazlum suretinde yaşadıkları ve kuzu gibi mülâyim ve itaatli olduklarına dair mahsus tertip ve beşer olunan "Hikâyelere" inananların bu defa gözü açıldı.

Geçen seneleri Anadolu içlerinde olan vakalar hâlâ tahkik ve malum olamıyor, fakat İngiliz gazetelerinde "Mazlum Kuzu" lar suretinde gösterilmekte olanlar bu defa İstanbul' da yol basıcı olduklarını zahir ettiler. Bankayı basmak, ötede beride dinamit patronları patlayup bî günah adamları telef etmek Ravaşul ve Hanry gibi alçakların usulüdür, milliyetçi bayrağı ve yiğitler işi değildir.

Petersburg'da neşr olunan "Borsa" gazetesinin muhbir-i mahsubu İstanbul'dan yazdığı mektupların birinde Patrik Kaimmakamı ile görüştüğünü beyan ediyor. Söz Anadolu vakalarına gelince Patrik demiş :

— Bu vakalardan haber almak mı istiyorsunuz? Nasıl haber verelim ki, "vakaların" aslı yoktur.

— Aman Efendim, ne diyorsunuz. Gazetelerde bunca mektuplar, göz ile görenler bunca hikâyeleri nedir?

— Yalandır oğlum, yalandır ve bir miktarı da mübalağadır.

"Tercüman"

Ümit varız ki, Ermeni ehl-i fesadın oynamakta bulunduğu facianın son perdesi düşmüştür. İlerüde rahat ve emniyet meydan olup, fena günler unudulur. Fesatçılar ele düşerler.

Nizamen cezalarını bulurlar. Firar edebilenleri böylece def olur gider. Bunlara bakup vatan içinde.................... aksilik kaldırmamalı. Ermeni milletinin büyük ekseriyeti sadık ve salim adamlardan ibaret olduğu gibi Müslümanlarda hiçbir vakit adaletten ayrılmayup "Her koyunun kendi bacağından" asılacağını bilmez değildirler([45]).

Gaspıralı'nın Ermeni konusunu sürekli takip ettiği anlaşılmaktadır. 6-12 Şubat 1905 tarihlerinde Baku'da Azerilerle Ermeniler arasında çıkan çatışmalar, kanlı olaylar dolayısıyla **Tercüman**'da İsmail imzası ile (sayı 14) Türkçesi iki sahife, Rusçası ise daha kısa olan çok uzun makale yerleştirilmişti. Gaspıralı bu olaylara provokatörler sebep olmuştur, diyerek bu nevî çatışmalara son verilmesini talep etmektedir. Azerbaycan'daki bu kanlı olaylar **Tercüman**'ın 15 ve 16. sayılarında da işlenmişti([46]).

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi **Tercüman** gazetesinin tam bir kopyası elimizde mevcut değildir. Millî Kütüphane'de 1957 SB 143 numarada kayıtlı olmak üzere 1895 yılına ait 19-51., 1896 yılına ait 24, 1909 yılına ait 28. sayılar bulunmaktadır. İstanbul Belediye Kütüphanesinde ise 39 numarada kayıtlı olarak 1895 ile 1909 yılları arasındaki nüshalar aralarında noksanlar bulunmak üzere ve Hakkı Tarık Us kütüphanesinde 1893 - 1924 yıllarına ait bazı sayılar mevcuttur([47]).

---

(45) **Tercüman**, 1 Eylül 1896, no. 34, s.5.
(46) L. Klimoviç, **ayn.mkl.**, no. 110, s.4.
(47) A. Deliorman, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman gazetesi", **Türk Kültürü**, VI, sayı 69 (Temmuz 1968), s.55-655.
Hasan Duman (haz.), **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928**, İstanbul 1986.

Bunun dışında bazı şahısların elinde de **Tercüman**'ın bazı nüshalarının veya kopyalarının bulunduğunu biliyoruz([48]). Bana verilen 1906 yılına ait bir kısım kopyalar (sayı 2'den 43'e kadar) maalesef çok okunaksız olduğundan ancak şu aşağıda belirtmeye çalışacağım hususları tespit edebildim([49]).

Tercüman'ın 1906 yılı nüshalarında son iki yarım sahifede "Kamus-u İlmiye ve Fenniye" adlı bir ilim sözlüğünün yayınlandığını görmekteyiz. Gaspıralı şüphesiz bu yolla Türkleri aydınlatmayı onlarda fene karşı ilgi uyandırmaya çalışmakta idi. Dört sahifelik gazetenin bir sahifesinin buna ayrılmış olması gazetenin ilime verdiği ehemmiyetin bir göstergesi durumundadır. Bunun dışında gazetenin her sayısında "Ahval-i Devlet-Hareket-i Millet" "Ahbar-ı Dahiliye", "Bizim Gazetelerden" (yani Rusya'daki Türk basınından) gibi bölümlerin dışında değişik Türk boylarından ve onların yaşadıları şehirlerdeki sosyal, kültürel ve siyasî faaliyetlerden bahis bulunmaktadır. 1906 yılının 2 ile 42 numaralı nüshalarında Gaspıralı'nın kendi hayatından esinlenerek kaleme aldığı "Gündoğdu (Millî Roman)" aldı romanı da tefrika edilmiştir. Bunun dışında "Yüz sene sonra yahud 2000 sene-i miladiye" adlı yazı serisi de ilginçtir. Gazete 1906 yılı nüshalarında "El-Cezire Konferansı" (sayı 5, s.3), "(yeni) yirmi usul-ü cedid mektebi" (sayı 5, s.4), "Türkiye ve Rusya" (sayı 6, s.1) ve "Bizler Tatar mı, değil mi?" (sayı 6, s.2) fotoğraflı "İngiliz Millet Meclisi" (sayı 14, s.1), "İran'da Hürriyet" (sayı 20, s.1), "Hicret Meselesinden" ve "Mektep ve Tedris Meselesi" (sayı 27, s.1), "Medrese-i Muhammediye'den 65-70 talebinin terki ile ilgili "Kazan Talebeleri"

(48) Msl. Muhasebe uzmanı İbrahim Otar kendisinde **Tercüman**'ın tam kolleksiyonunun mevcut olduğunu ifade etti (Ocak 1988).

(49) Bu kopyalar bana kimya mühendisi ve hâlen TRT/TV2'de görevli bulunan sayın Zafer Karatay tarafından verildi. (Ocak 1988)

(sayı 28, s.1), "Bulgarya'da Müslüman gazeteleri" (sayı 29, s.2) ve Devlet Dumasına Müslümanlardan mebus sokulması için "Millet Meclisine Bizden Bir Adam" (sayı 30, s.1) gibi doğrudan doğruya Türkleri ilgilendiren veya dış dünyadan verilen haberlerle Rusya Türklerinin hürriyet gibi konulara dikkatini çekmeye çalışan mühim haberlere yer vermiştir.

1906 yılındaki sayıda bir ilginç husus ta dil konusunda gösterilen hassasiyettir. Bilindiği üzere Gaspıralı'nın ana şiarı "Dilde, fikirde, işte birlik" idi. O ileride de bahsedeceğimiz üzere bütün Türklerin ortak bir dilde yazıp, konuşmasını istiyordu. Gazetesini de bu prensipte neşr etmekte idi. Yani Osmanlı Türkçesine sadık kalıyor, fakat bunu yaparken de ağır Arapça ve Farsça terkipleri kullanmayarak herkesin, daha doğrusu şu veya bu şekilde İstanbul neşriyatından haberdar olan aydınların anlayabileceği bir dilde yazıyordu. Ancak 1905 I. Rus ihtilâlinden sonra nisbeten bir basın hürriyetine kavuşan değişik Türk boyları arasında bir gazete yayın patlaması vuku bulmuş ve ekserisi de çıktıkları bölgenin mahalli şivesini kullanmaya başlamışlardı. Bu durum ise Gaspıralı tarafından ortak dilden ayrılma şeklinde yorumlanıyordu. İşte bu endişe sebebiyle olsa gerek **Tercüman** gazetesinin 28. sayısından itibaren her sayının ilk sahifesinin ikinci paragrafında "Umumî Lisan-ı Edebî" başlığı altında şu aşağıdaki satırlar yerleştiriliyordu :

"Vilayet (Rusya'daki Türk) şivelerinde yedi sekiz gazete zuhur ettiği halde "Tercüman"m müşterisi ve okuyanları ardında olduğundan milletimizin umumî lisan-ı edebi arzusu bulunduğu halde müsebbib oldu. Binaenaleyh "Tercüman" eski meslekinden kıl kadar ayrılmayıp açık ve .... anlayacağı gibi sade umum lisan ile Kaşgar'dan Han Kirman'a kadar olan umur-u edebiyesine hizmet edecektir...."

Tercüman'ın 1906 yılındaki nüshalarının son sahifelerinde değişik ilânlar arasında Türkler tarafından değişik dergi ve gazetelerin de yayınlanmaya başlandığını anlamaktayız. Meselâ, reformcuların mühim bir yayın organı olacak olan "**El-Asrül-Cedid**"in yayına başlayacağı bu gazetenin nüshalarında ilân edilmişti. (sayı 2, s. 1, sayı 13, s. 4) Gaspırah bu yılki sayıları ayrıca hanımlar için çıkardığı "**Âlem-i Nisvan** (Kadınlar Dünyası)" ve mizah dergisi "**Ha! Ha! Ha!**"yı da okuyucularına tanıtmak için yoğun bir kampanya yürütmüştür[50].

(50) Bk. **Tercüman**, yıl 1906, sayı 2-43.

ÂLEM-İ NİSVAN (KADINLAR DÜNYASI)

Gaspıralı'nın insiyatifi ile büyük kızı Şefika Hanım'ın yönetiminde 1906 yılında yayınlanmaya başlayan kadınlar dergisi **Âlem-i Nisvan** (Kadınlar Dünyası) Rusya Türkleri tarafından çıkarılan ilk kadın dergisi (2. kadın dergisi 1913'te çıkarılan **Süyüm Bike**'dir) olması yönünden de çok mühim bir teşebbüstü. 1907 yılına ait görebildiğimiz nüshalarında aşağıda belirteceğimiz konuları tespit ettik. Böylece bu dergi hakkında bir fikir edinme imkânına kavuşmuş olduk.

Bahçesaray'da 1906 ile 1910 yılları arasında yayınlanmış olan **Alem-i Nisvan** sekiz sahifeden ibaret olup, ya 15 günde bir veya haftada bir yayınlanmakta idi. Dergi tamamen kadın ve âile ile ilgili konulara ağırlık vermektedir. Dergi kendini "Fenun ve edebiyattan, ilm-i sıhhat, terbiye ve idare-i beytiyeden (ev idaresinden) bahs eden resimli haftalık Türkî mecmuadır" diye tanıtmaktadır. Derginin 1907 yılına ait 2 ile 8. sayılarının tetkikinden de bu programa sadık kaldığı anlaşılmaktadır. Derginin resimli olması ise şeriatın resime, surete karşı tutumu dolayısıyla devrine göre büyük bir yenilikti.

Alem-i Nisvan'ın her sayısında değişik konularla ilgili taşbasma resimlere rastlamaktayız.

Tetkik edilen yedi sayıda da derginin yarısının (5., 6., 7. ve 8. sahifeler) "Çocukların seyahat-i garbiyesi" (Başlarına gelen acayip ve korkunç vakalar)" adlı batı menşeli bir romana seri bir şekilde yer verildiğini görmekteyiz. Böylece sürükleyici maceralar serisi sunularak okuyucuların dergiyi

takip etmeleri sağlanmak istenmiştir. Bu serinin dışında Muallim Naci'nin "Zavallı Kız" adlı hikâyesi (30 Ocak 1907, sayı 2, s. 3) ve Nâlân imzalı "İki külfetin bin rubleye kurban gitmeleri" (2 Mart 1907, sayı 5, s. 1, 2 ve 3 ile 9 Mart 1907, sayı 6, s. 1 ve 2) adlı hikâyesi dikkati çekmektedir.

Fakat bizce derginin en mühim bölümlerini sıhhat ve sosyal meselelerle ilgili konular teşkil etmektedir. "Çocuk Büyütmek" (30 Ocak 1907, sayı 2, s. 3) ve "Doğururken Temizlik" (9 Mart 1907, sayı 6, s. 4, 16 Mart 1907, sayı 7, s. 2 ve 23 Mart 1907, sayı 8, s. 2) konu başlıklı yazılar hanımlara sıhhatle ilgili mühim bilgiler ve nasihatler vermektedir. Bunun dışında 3. sayıda (12 Şubat 1907, s. 2 ve 3) yayınlanan "Serbest-i Tezvic (Serbest evlilik)" adlı makale okuyucularına evlilik hukuku konusunda Rusya'daki gelişmeleri izah etmektedir. Konunun ehemmiyeti yönünden bu makaleyi aşağıda aynen veriyoruz :

"Şimdiye kadar Rusya'da hangi dinde olsa da ayin-i ruhanî üzre nikâh ile icra olmayan tezvicler nizama memnu idi. Şimdi Fransa'da cari olduğu tarzda Rusya'da dahi serbest nikâh ve tezvic (grajdanskiy brak: vatandaş evliliği) usulünün nizam edilmesi hususunda dahiliye nezaretinde bir layiha tertip edilmektedir.

Bundan mâdâ 1905 senesi April (Nisan) 17'ye gelinceye kadar provoslavni (ortodoks mezhebindeki) kadınlar ile Hıristiyanların gayr-ı ..... veya gayr-ı dinlere mensup olanlar arasında provoslavni olmayan dinler ayini üzere akd-ı nikâh edilerek vaki olmuş tezviclerin ve bunlardan vücûda gelen ensab (nesiller) ve evlâdın nizamen tanınması hususta dahiliye nezaretince tertip olunup manastırlar meclisine takdim olunmuş nizam layıhası (kanun teklifi) tasdik olunmuştur."

Bu konuların dışında gerek Rusya'da ve gerek dış dünyada kadınlarla ilgili haber ve yorumlar da **Âlem-i Nisvan**'da mühim bir yer tutmaktadır. "Baku'da Kadınlar Cemiyeti" ve Türkistan'daki kadınların durumunu konu eden haber (30 Ocak 1907, sayı 2, s. 1); Ermeni-Türk çatışması dolayısıyla yıkık bir halde bulunan Gence'de (Azerbaycan) kızlar için herhangi bir eğitim imkânının bulunmadığını belirten haber (23 Şubat 1907, sayı 5, s. 3; 9 Mart 1907, sayı 6, s. 3 ve 16 Mart 1907, sayı 7, s. 4); Orenburg'ta yayınlanan **Vakıt** gazetesinde "Naciye" imzasıyla yayınlanan "Kadınların Devlet Dumasındaki Müslüman Üyelerden Talepleri" adlı makale (6 Mart 1907 sayı 7, s. 1) ve dinî yönden kadınların haklarını müdafaa eden "İlm-i Hadis" adlı bölümler (12 Şubat 1907, sayı 3, s. 3 ve 23 Şubat 1907, sayı 4, s. 2) genç kız ve kadınları doğrudan doğruya ilgilendiren mühim konular olarak göze çarpmaktadırlar.

Derginin bir özelliğini de **Âlem-i Nisvan**'m okuyucularına batı dünyası kültürü ile ilgili verdiği ufak haber ve resimler teşkil etmektedir. Mesela, bir sayıda Viyana operasının iki sanatçısının resmi, (23 Şubat 1907, sayı 4) Amerika ile ilgili bir resim veya Esop'la ilgili bir haber (23 Mart 1907, sayı 8, s. 3) bu nevidendir. **Âlem-i Nisvan** kısıtlı sayfalarında bu şekilde batıya ilgi uyandırmaya çalışmaktadır. **Âlem-i Nisvan**'ın sahifelerinde yukarıda belirttiğimiz roman, hikâye gibi edebî yazıların yanında Gaspıralı'nın küçük kızı Nigâr Hanımm "Neredesin" (12 Şubat 1907, sayı 3, s. 1) ve "Gönlüm ne ister?" (9 Mart 1907, sayı 6, s. 3) adlı iki şiirine de rastlamaktayız. Bu kadınları şiir yazmaya teşvik mahiyetinde olsa gerektir.

Kısacası **Âlem-i Nisvan** kadınlar tarafından kadınlar için yayınlanan bir dergi idi. Rusya Türkleri arasında bugün bile

tartışılan kadın hakları konusunun XX. yy'ın başında aktüel olduğunu göstermesi bakımından bu derginin ayrıca özel bir yeri bulunmaktadır. Gaspıralı'nın kadın haklarına verdiği ehemmiyeti işte bu 1910 yılına kadar yayınlanan dergide kendi ifadesini bulmaktadır. İsmail Bey, Rusya Türklerinin kalkınmasında kadınların çok mühim bir yer aldığını kavramış ve bunu kamu oyuna mal etmiş bir şahıstır.

Tercüman'ın Gayesi : İsmail Gaspıralı, Türk milletinin bir bütün olduğuna, coğrafî ayrılıkların ve lehçe farklarının bu bütünü parçalamaması gerektiğine inanıyordu. Türk milletinin en kuvvetli bağının dil olduğunu kabul ediyordu. Bu dil Arapça, Farsça ve diğer yabancı dillerden geçmiş kelimelerden tedricen sıyrılmalı, sade bir Türkçe ile konuşulup yazılmah idi. Bu hususta Azerbaycan, İdil-Ural ve Türkiye'deki matbuat ve yazı erbabı ile mektuplaşıyordu. İstanbul'da, Bahçesaray'da, Baku'da, Kazan'da, Taşkent'te veya başka herhangi bir Türk yurdunda basılan bir kitap bütün Türkler tarafından okunup rahatça anlaşılmalıydı.

Ortak bir Türkçe bütün Türk illerinde yayılıp tutunduktan sonra fikirlerde bir birlik hâsıl etmek kolaydı. İşte birlik ise, bundan sonra gelebilirdi. Gaspırah, "Bazı düşünceler vardır ki, bize yasaktır. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakahm. Biz manevî birliği yapalım, dilleri birleştirelim, siyasî birliği başkaları düşünsün" diyordu. Bununla beraber **Tercüman**'ın çıkışının 25. yılı kutlanırken matbaasının yanında bulunan iki kaya arasına astığı bir dövizle Kırım Hanlarının damgası olan "Tarak Tamga"yı asmak suretiyle "işde birlik"ten ne anladığını açıkça ifade etmişti.

Tercüman zamanla bütün Türk illerinde ve bu arada İstanbul'da merakla beklenen bir gazete hüviyetini almış ve bunu uzun zaman devam ettirmiştir. Bazı zamanlar yalnız

İstanbul içinde 5 binin üzerinde sattığı anlaşılmaktadır. **Tercüman** 1897 - 1898 yıllarında Bulgaristan'da 200, Dobruca'daki Kırım Türkleri arasında ise 100 nüsha kadar satıyordu([51]). **Tercüman**'ın Türkiye'de beşbin nüsha sattığını başka bir kaynak da teyit etmektedir([52]). Rusya'daki azınlıkları hıristiyanlaştırmak için çalışan, iyi bir şarkiyatçı olan N.İ. İlminski (1822 - 1891) yüksek savcı K.P. Pobedobçev (1827 - 1907)'e yolladığı mektuplarda **Tercüman**'ın yayını ve İsmail Bey'in faaliyetleri için aşağıdaki özetleyeceğimiz endişelerini belirtmektedir :

"..... Dikkatinizi çekerim ki, Bahçesaray'da **Tercüman** gazetesini çıkaran Gasprinski'nin gayeleri şunlardır :

1. Rus imparatorluğu'nun Müslüman tebası arasında, İslâmî esaslardan ayrılmaksızın Avrupaî eğitimi yaymak ve İslâmî fikri Avrupaî eğitimle kaynaştırmak.

2. Çok sayıda, karışık ve değişik dillerde konuşan Rus Müslümanlarını birleştirmek ve pekiştirmek; mesela, Alman Birliği gibi.

3. Kendi yayın organlarıyla Osmanlıcayı Türk soyundan gelen bütün Müslümanların ortak dili yapmak ..... Şimdi ne olacak? Duyduğuma göre, Kazan'da Türkçe gazetelerin ve ayrıca ders kitaplarının sayısı her geçen yıl artmaktadır. Kitapların muhteviyatı Avrupaî, dili Osmanlıcadır. Bu, Gasprinski ve yandaşlarının Tatarlara modern eğitim vermeyi arzuladıklarını, fakat bunu Rusya kanalı ile yapmak istemediklerini anlatmaktadır. Böylece Tatar aydınları, Rusya Müslüman kültür merkezi kurma gayreti içindedirler"([53]).

(51) A. Deliorman, **ayn.mkl.**, s.656.
(52) G. V. Mende, **Der nationale Kampf der Russlandtürken**, Berlin 1936, s.99.
(53) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.18; Ayrıca bk. **Pisma N. İ. İlmiskogok ober-prokuroru svyatogo sinoda K. P. Pobedostseva**, Kazan 1895.

Tercüman sahifelerinde seyrek olmakla beraber coşkun milliyetçi muhtevada yazılara da yer vermekte idi. Mesela, Gaspıralı'nın yazdığı "Var olsun Türk" başlıklı makalede şu satırları okumaktayız:

".... Biz Türklerin kabul-ü islâmdan mukaddem millî yazımlarımız vardı. Kabul-ü islâmdan sonra ilim ve edebiyat meyanında birçok hizmetlerimiz görüldü. Bunlar istidat-ı medeniyetimizin nişâneleridir. Var idik, var olacağız.

Bu son asırlarda mevki ve tarih mani olmakla birçok milletlerden geri kaldıysak mevcudiyet ve temeddün hakkında dönmedik. Şimdi bu hakkımızı daha ziyade bir gayret ve sebat ile talep etmeğe borçlu olduk. Biz Türkler, Çinlilerin asırlarca devam eden ağır tesiratına karşı vücud-u milliyemizi muhafaza edebildik. Ehlisalib zamanında bütün Avrupa'nın hücum ve tasallutunu def edebildik, lisanımızı ve âdetlerimizi bu zaman kadar kaybetmeyip hertürlü belâ ve inkilâbı zamana karşı merdâne göğüs gerip ruhumuzun kavi olduklarını âleme gösterdik. Binaenaleyh milletler arasında kendimizi zaif ve nâçar zannedip istikbalimizi karanlık görmeyelim. En büyük milletlerin biri bizim Türk milletidir. Ruhumuzu istidatsız zannederek kuvve-i maneviyemizi berbat etmeyelim" ([54]).

Tercüman gazetesi 1912 yılında Türkiye'nin dışında Mısır, İran, Hindistan hatta Fas'ta bile satıyordu. Gaspıralı gazetenin baş editörü olarak çalışıyor ve yayının en ufak teferruatına kadar bizzat meşgul oluyordu. **Tercüman**'da Türk dünyasının en mükemmel ve tanınmış aydınlarının yazıları neşr ediliyordu. Bunlar Türkiye'den Yusuf Akçura (1876-1935)[55], Fuad Köprülü, Ziya Gökalp, Ahmet Muhtar

(54) A. Deliorman, **ayn.mkl.**, s.656.

(55) N. Devlet, "Yusuf Akçura'nın hayatı", **M. Ü. Fen-Edebiyat Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı 2 (1987), s.89-103.

Paşa ve Rusya'dan Remi (ev) kardeşler, Ahmed Hamdi Maksudî (1867-1941) ([56]), Rizaeddin Fahreddin (1858-1936) ([57]), Feridun Bey Köçerli, Ali Ekber Refibeyli, Neriman Neriman (ov), Osman Akçokralı, Ahmed Özenbaşlı, Hasan Sabri Ayvaz (ov), İbrahim Fehmi vb. Orenburg'ta Hüseyin (ov) kardeşler ve Baku'dan Zeynel Abidin Tagi (yev) gibi tanınmış zenginlerin maddî desteğini de gören Gaspıralı **Tercüman**'ı yayınlamakta zorluk çekmemişti ([58]). Sovyet dönemi tarihçileri de **Tercüman**'m olağanüstü başarısı ve tesirini kabul etmişlerdi. C. Valid (ov) bu ufacık gazetenin yaptığı tesir meşhur Rus gazetesi **Novoe Vremya** (Yeni Zaman), hatta meşhur İngiliz gazetesi **Times**'tan bin kere daha fazla idi demektedir ([59]).

Tercüman görünüşü yönünden ılımlı muhafazakâr-reformcu ve Müslüman birliği taraftarı idi. Gazetenin bu genel tutumu, uzlaşıcı havası 1904 yılındaki Rus-Japon savaşından 1905'lerde "Genç Tatarlar" diye adlandırılan yeni aydınlar sınıfını tatmin etmekten uzak kalıyordu. "Genç Tatarlar" "Genç Türkler" hareketini örnek olarak ele almışlar ve başta yer altında faaliyet gösteriyorlardı. Bu grup ayrıca Rus sosyalist-ihtilâlci hareketinden de etkilenmişti. "Genç Tatarlar" Karasubazar'da öğretmenlik yapan Abdürreşid Mehdi (yev) (1880-16.5.1912) liderliğinde millî, sosyal ve siyasî istiklâlin ancak çar rejimine karşı mücadele ile gerçekleşeceği fikrini açıkça yaymaya başlamışlardı. Onlar "toprak işleyenindir" diyerek Rus sosyal demokratlarının bu husustaki görüşlerini paylaşıyorlardı. "Genç Tatarlar" ka-

(56) A. B. Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler**, İstanbul 1959.
(57) A. B. Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rizaeddin Fahreddinoğlu**, İstanbul 1958.
(58) A. Bennigsen, **ayn.esr.**, s.13.
(59) C. Validov, **ayn.esr.**, s.83.

nunî faaliyetlerini ise basın yoluyla yürütmeye giriştiler. Önce **Uçkun** adlı bir broşür yayınlayan "Genç Tatarlar" 1906 yılında **Vatan Hadimi** gazetesini çıkarmaya başladılar. Gazetenin baş yazarı ve sorumlu müdürü Abdürreşid Mehdi (yev) idi. Hasan Sabri Ayvaz (ov) ve Abdülhamit Şeyh-zade gazetenin belli başlı yazarları idi. Aşırı tutumu dolayısıyla 1907 yılında kapatıldı. Mehdi (yev) haftada bir kere çıkarmak için 1907 yılının sonlarında tekrar izin alabildiyse de 1908 yılının baharında bu sefer tekrar çıkmamak üzere kapatıldı ([60])

Genç Tatarların başarısı Mehdi (yev)'i II. Devlet Dumasına (Rus Millet Meclisi) mebus seçtirebilmeleri oldu ([61]). II. Devlet Duması (20 Şubat-3 Haziran 1907) çok kısa bir süreden sonra dağıtıldığı için Abdürreşid Mehdi, Karasubazar'a döndü ve belediye reisi seçilerek bu görevde ölümüne kadar kaldı ([62]).

İşte Mehdi (yev)'in çıkardığı **Vatan Hadimi** kısa zamanda **Tercüman**'ın rakibi olmuştu. Kısa zaman yayın hayatında kalmakla birlikte Gaspıralı'nın ılımlı tutumuna hücum etme fırsatını bulmuştu. Gaspıralı da **Tercüman**'la ve Türklerin daha cesur ve aşırı eğilimli aydınlarını etkilemek için yeterli güce sahip olmadığını anlamıştı. Bunun üzerine Gaspıralı 1906'da **Tercüman**'dan daha milliyetçi, daha fazla sosyal konulara eğilen ve Rusya'ya daha açık düşmanlık gösteren haftalık **Millet** gazetesini çıkarmaya başladı. 1908'den itibaren bu gazetenin başına daha önce **Vatan Hadimi**'nde çalışan Hasan Sabri Ayvaz getirilmişti. Bunun dışında Gaspıralı daha önce de belirttiğimiz üzere kızı Şefika'nın yönetiminde çıkan **Âlem-i Nisvan** (Kadınlar Dünyası) (1910 yılına kadar yayın-

---

(60) Ş. Alyadin, "Bizim Iftiharımız", **Yıldız**, sayı 5 (1987), s.49.

(61) Fazla bilgi çin bk. N. Devlet, **ayn.esr.**, s.114 v.d.

(62) Fazla bilgi için bk. Ş. Alyadin, **ayn.mkl.**, s.43-50.

landı), **Âlem-i Sübyan** (Çocuklar Dünyası) 1915 yılına kadar yayın hayatında kaldı) ve **Ha! Ha! Ha!** adlı mizah dergilerini yayınladı ([63]).

Gaspıralı'nın basın faaliyetleri muhafazakâr basın tarafından hoş karşılanmamakla beraber liberal Türk basını tarafından takdirle karşılanıyordu. Sahifelerinde Gaspıralı'yı ve bilhassa **Tercüman** 'ı medh edici yayınlara rastlanıyordu. Mesela, Rusya Türkleri arasında oldukça büyük isim yapmış olan Azerbaycan mizah dergisi **Molla Nasreddin, Tercüman**'ın yayın hayatının 25. yılı dolayısıyla 2 Mayıs 1908'de Tiflis' ten yolladığı telgrafta şunları yazmıştı:

"Sizin kardeşlerimiz yararına yaptığınız çeyrek asırlık faaliyete yüksek değer veriyor, biz sizin dostlarınız arasında bulunuyor, size samimi dileklerimizi yolluyor ve içtenlikle "Yaşasın İsmail Bek!" diyoruz. Molla Nasreddin([64])

Tercüman ve Diğer Türk Gazeteleri : "Gaspıralı 1883'te bir milletin büyüklüğünü tekrar tesis etmekte millî basın da belli bir rol oynamalıdır" demiştir. Fakat zengin bir tarih, anane, kültür ve büyük devlet kurma özelliğine sahip olan bir ırkın çocuklarına Rusya İmparatorluğu içinde 1883'e kadar kendi millî basınlarına sahip olma hakkı tanınmamıştı. En azından bu sahada Rusya Müslümanları diğer Müslüman milletlerden geri kalmışlardı. İlk Arap periodiği Kahire'de 1828'de yayınlanan **El-Vakai el-Mısıriye** idi. 1847'de Cezayir'de ve 1861'de Tunus'da Arapça gazetelerin yayınlandığına şahit oluyoruz. Hindistan'da ise 1869'da Aligar'da Urdu dilinde **Tahsil-i Ahlak** yayınlanmıştı. 1892 yılında artık Mısır'daki periodiklerin sayısı 40'a yaklaşmıştı ([65]).

---

(63) A. Bennigsen, **ayn.esr.**, s.14.
(64) L. Klimoviç, **ayn.mkl.**, sayı 111, s.4.
(65) **Musulmanskaya Peçat Rossii** (tıpkı basım) Oxford 1987, s.5.

Tercüman'ın neşir yılı olan 1883'e kadar Rusya'da bir kaç adet Türkçe gazetenin yayınlandığına şahit oluyoruz. Fakat bunların ekserisi çok kısa ömürlü olup, **Tercüman**'ın başarısına ulaşamamışlardır. Kısacası 1905 I.Rus ihtilâline kadar, yâni kısıtlı da olsa basın serbestisinin verildiği döneme kadar toplam olarak aşağıda adlarını sıraladığımız 10 kadar dergi ve gazete yayınlanmıştır:

Yayın Yılı	Adı	Yayınlandığı Yer	Yayınlandığı (Şive)
1870	Türkistan vilâyetinin geziti	Taşkent	Özbek
1875	Ekinci	Bakû	Azerî
1879	Ziya	Tiflis	Azerî
1880	Ziya-i Kafkasî	Tiflis	Azerî
1883	Keşkül	Tiflis	Azerî
1883	Tercüman	Bahçesaray	Kırım
1888	Dala vilâyetinin geziti	Omsk	Kazak
1902	Mir'at	Petersburg	Tatar
1903	Şark-i Rus	Tiflis	Azerî
1904	Nûr	Petesburg	Tatar
1904	Hayat	Bakû	Azerî([66])

1905 ihtilâlinden sonra ortaya çıkan yeni durum Rusya Türklerindeki basın faliyetlerinin süratle gelişmesine sebep olmuştu. Bu durum **Tercüman**'ın tirajına gayri müsbet yönde tesir etti. Yukarıda **Tercüman**'ın tirajının 5 binin üzerinde seyrettiğini belirtmiştik. Ancak resmî bir dokümana göre 1910 yılında Tercüman 1500 adet basıyordu([67]).

(66) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.33 v.d.
(67) **Musulmanskaya Peçat Rossii**, s.31.

Bu resmî raporun belirttiğine göre Rusya'da Türkçe yayınlanan dergi ve gazetelerin toplam tirajı 28.000'in üstünde idi.

Bunlar sırasıyla aşağıdakilerden ibaretti:

Gazeteler (1910)

Adı	Yayın Yeri	Tirajı	Yayınlandığı (Şive)
Beyanü'l-Hak	Kazan	1400	Tatarca
Yıldız	Kazan	2400	Tatarca
İdil	Astırahan	1000	Tatarca
Vakıt	Orenburg	3600	Tatarca
Sada	Bakû	1500	Azerice
Güneş	Bakû	2000	Azerice
Türkistan vilâyetinin geziti	Taşkent	1800	Sart(Özbek)

Dergiler

Adı	Yayın Yeri	Tirajı	Yayınlandığı (Şive)
Kazan Muhbiri	Kazan	500	Tatarca
Yalt-Yult	Kazan	1200	Tatarca
Burhan-ı Terakki	Astırahan	500	Tatarca
Din ve Maişet	Orenburg	800	Tatarca
Nûr	Petersburg	2500	Tatarca
Tercüman	Bahçesaray	1500	Kırım Tatarcası

Adı	Yayın yeri	Tirajı	Yayınlandığı (Şive)
Molla Nasrettin	Tiflis	2500	Azerîce
Mezher	Tiflis	100	Azerîce
Yeni Füyuzat	Bakû	1000	Azerîce
Necat	Bakû	?	Azerîce
Mavera-i Bahr-i Hazar	Aşhabad	2000	Farsça

Yukarıda adı geçenlerin dışında Samara'da yayınlanan aylık **İktisat'm** tirajı 1000 ve Orenburg'da iki haftada bir yayınlanan **Şura'nın** tirajı ise 1500 olarak verilmektedir([68]). Bu hesaba göre, Türkçe yayınlanan dergi ve gazetelerin 1910 yılındaki tirajı (günlük ve haftalık) 27.300'dür. Ancak bu raporun bütün Türk basınını kapsayamadığını ortaya çıkmaktadır. Bizim bildiğimize göre en azından 9 yayının adı burada kaydedilmemiştir. **Âlem-i Nisvan, Alem-i Sibyan, Çüküç, Hakikat, Maarif, Malumat-ı Mahkeme-i Şeri'ye-i Orenburgiye, Millet, Mirat, Şahab-i Sagib**([69]).

Gaspıralı'nın Görüşleri : Gaspıralı'nın bilhassa **Tercüman** gazetesiyle yaydığı fikirleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür :

1. Avrupaî manâda okullarda eğitim yapılması,
2. Türkler için ortak bir yazı meydana getirilmesi,
3. Kadının esaretten kurtarılması,
4. Rusya Türklerinin iktisadî hayata katılmaları,
5. Dinî idarelerin düzeltilmesi,
6. Yardımlaşma cemiyetlerinin kurulması vb.

Bu diğer noktalarda toplanan görüşler geri kalmış Türk-Tatar topluluğunu kalkındırmak için çalışan reformcuların "Usul-ü Cedid" programı olmuştur. Eğitim problemi Gaspıralı için en mühim meseleyi teşkil ediyordu. Ona göre eski metodla çalışan mektep-medreselerden mezun olanların eğitim ve dünya görüşü XIV. yy'daki seviyesinde olup Kepler ve Newton'u tanımıyor, halklar ve devletler arasındaki münasebetlerden bihaberlerdi.

(68) ayn.esr., s.31 v.d.
(69) ayn.esr., s.93 v.d.

Gaspıralı henüz 1881'de yayınlanan **Russkoe Musulmanstvo** adlı eserinde Müslümanlara Rusçadan Türkçeye tercümeler yapılarak bunların daha geniş bir kitle tarafından okunmasının sağlanmasını, Avrupaî eğitim örneklerini tavsiye ediyordu. Gaspıralı, "Ruslar ve Slavlar da Avrupa'nın kültürünü kendi sahillerine çekmek istiyorlar. Biz Müslümanlar da Avrupa'nın kültürünü almalıyız, fakat gerekli yerlerini tenkit ederek" diye yazmıştı. Gaspıralı Avrupa kültürünün en mühim unsuru olarak eğitim tarzım görmekte idi ve Türklere başta bunu kabul ettirmeğe çahştı. Gaspıralı mektebe gittiği yıllarda buradaki eğitimin yetersizliğini bizzat fark ettiğini ifade etmektedir. Gaspıralı "Zincirli" medresesinde Rusça öğretmeni olarak çalıştığı dönemlerde Müslüman okullarının durumunu, bu sefer yetişkin bir insan olarak, daha iyi anlamaya başlamıştı. O, "çocuklar bu okullarda ne kadar zaman ve gücü lüzumsuz yere sarfettiklerinin bilincinde değiller. Bu fedakârhktan hemen hemen hiç bir şey elde etmemekteler. Çocukluğun en güzel yıllan boşuna geçmektedir" diyerek mektep-medreselerdeki içler acısı durumu ifade etmişti.

İşte, ilkini 1884'te açtığı usul-ü savtiye (ses : fonetik) metoduna göre eğitim veren mektebi ile, eski metodla, yânî hecelemek suretiyle **Kur'ân** okumasını öğreten mektepleri kısa zamanda fersah fersah geçmişti. Gaspıralı yeni okulu "modernleşmenin" hücresi olarak kabul etmişti. Fakat bunu milletin ocağı haline getirmek için eğitimin, eskisi gibi yarım yamalak Arapça ve Farsça değil, Türkçe yapılması gerekiyordu. Gaspıralı 1906 yılında da teklif ettiği gibi bu yeni mekteplerde ilk üç dört yıl "mahallî lehçe"de, sonra ise "umumî edebî Türk lisanında" eğitim yapılmalı idi. Türk dilini kullanmanın millî siyasî ehemmiyetini, bunun Türkleri birleştirici unsur olduğunu Gaspıralı gayet iyi anlamıştı. Fakat gerek Os-

manlı Türkleri ve gerek Rusya Türkleri tarafından kullanılan ortak bir yazı (edebî) dil mevcut değildi.

Tercüman'ın Dili : Dilin millet için değeri ve ehemmiyetinin Gaspıralı'dan önce de kavrayan Türk aydınlarının sayısı bir hayli idi. Kayyum Nasırî'nin halka ulaşmak için Tatar dili meydana getirmek için gösterdiği gayretler bilinmektedir. Hatta İslâm birliği fikrini savunan şahısların önde gelenlerinden Cemaleddin Efganî (1836-1897) de okul eğitiminde ana dilin ehemmiyetine dikkati çekmişti. Milleti dilinden ayırmak mümkün değildi. Aleksandr Kazem Bek (1802-1807) 1834'te şivelerden arınmış Türk-Tatar dili fikrini ileri sürmüştü(70). Bu onun 1848'te ikinci baskısını yaptığı **Obşaya grammatika turetsko-tatarskogo yazıka** (Türk-Tatar dili genel dilbilgisi) adlı eserinde kendi ifadesini bulmuştu(71). Gaspıralı'm çağdaşlarından Kafkasyalı Melik-zade Hasan Zerdabî (1837-1907) de **Ekinci** adh gazetesinde (msl. sayı 14, 26 Eylül 1876) Türkçenin umumileştirilmesi teklifinde bulunmuştu. Gaspıralı ise bu konuda bir adım daha ileri gitmiş bu meseleyi millî bir gaye haline getirmiş ve "dilde birlik" demişti. Gaspıralı "dilde birliğin" aşağıdaki üç hususa dikkat edilerek gerçekleşebileceğini savunuyordu :

1. Türk dilini yabancı unsurlardan temizlemek,

2. Okuyana da yazana da anlaşılmayan Arapça ve Farsça tabirlerden vazgeçmek,

3. Mahallî tabirler yerine Osmanlicadakilerini kullanmak.

---

(70) G. V. Mende, **ayn.esr.**, s.48 v.d.

(71) Fazla bilgi için bk. Mirza Alexander Kasem-Beg, **Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache** (Leipzig 1848 baskısının tıpkı basımı) Hollanda 1981.

Dolayısıyla da Gaspıralı **Tercüman**'de kendi bildiği Kırım Türk lehçesine ve oldukça fazla Osmanlı Türkçesine dayandırdığı bir dili kullanıyordu. Bunu yaparken İstanbul'da kullanılanın aksine basit, açık ve kısa ifadeler kullanmaya ve Rusça'nın tesirinden şiddetle kaçmaya gayret ediyordu. Gaspıralı'nın Osmanlıcanın çok güçlü tesiri altında kalması gayet normal idi. Çünkü o devirde bugün de olduğu gibi tek bağımsız Türk ülkesi olan Osmanlı devletinde yazı dili gelişmişti. Ayrıca Kırım'ın Osmanlı İmparatorluğu ile tarihî ve kültürel bağları çok sıkı olduğu ve Gaspıralı'nın da bu tesir altında kaldığı için onun kullandığı dilde İstanbul Türkçesinin güçlü tesirinin bulunması gayet normaldi. Gaspıralı kullanılan dilin "Kırım'dan Herat'a İstanbul'dan Kaşgar'a kadar" ancak aydınlar tarafından değil, bütün Türkler (İstanbul'daki hamaldan Çin'deki deveciye kadar) tarafından anlaşılması gerektiği fikrini ileri sürüyordu[72].

Ancak Gaspıralı'nın bütün Türklere has ortak (edebî) dil yaratma gayretleri gerçekleşmedi. Çünkü onun kullandığı Türkiye Türkçesine çok yakın dil Rusya'nın değişik bölgelerinde yaşayan, mahallî şive veya lehçelerde konuşan herkes tarafından anlaşılamıyordu. **Tercüman**'ın dilini İstanbul Türkçesine vakıf olan aydınlar ancak iyi bir şekilde anlıyorlardı. Ortak bir Türkçenin yaratılamamasının çeşitli sebepler vardı. Başta Rusya'da Türk mektep-medreselerinde ortak bir müfredat olmayıp, buralarda **Tercüman**'ın dili ile eğitim verilemiyordu. Bunun dışında ise Kazan Tatarları, Azerbaycanlılar ve Kazaklar arasında mahallî lehçelerle halka çok daha kolay ulaşılacağını kavrayan aydınların başlattığı Türkçülük-Tatarcılık, Türkçülük-Azerbaycancılık ve Türkçülük-Kazak-

(72) G. V. Mende, **ayn.esr.**, s.49 v.d.

çılık gibi tartışmalar neticesinde herkesin kendi lehçe ve şivesinde neşriyata ve eğitime güç vermesi ile neticelenmişti(73). Çarlık döneminde Rus makamları Türkler arasındaki dil konusundaki tartışmalara fazla müdahale etmediler, fakat Bolşevikler hakimiyete gelince her bir Türk boyuna kendi lehçe veya şivesini geliştirme imkânı verildi, hatta ziyadesiyle teşvik edildi ve böylece de Gaspıralı'nın bütün Türklere has ortak bir edebî dil yaratma gayreti netice vermemiş oldu.

---

(73) N. Devlet, ayn.esr., s.163-171.

USUL-Ü CEDÎD (EĞİTİMDE YENİ METOD)

Gaspıralı'nın belki de en başarılı olduğu husus eğitim konusuydu. Gaspıralı'nın yeni metodla eğitim programı en fazla tepkiyi, bilhassa muhafazakâr Müslüman topluluğundan çekmişti. O, 1881'de yayınladığı **Russkoe musulmanstvo** adlı eserinde medreselerde reform meselesini dile getirmiş olmakla birlikte mekteplerle ilgili herhangi bir şey yazmamıştı. Buna rağmen Gaspıralı eğitimde reform meselesinin ilk okuldan, yânî mektepten başlatılması gerektiğini iyi bir şekilde tesbit etmiş ve bu yönde faaliyete girişmişti[74].

İsmail Bey mektepte reform yapılması konusunda niçin bu kadar ısrarla durduğunu şu şekilde izah etmişti :

"1881 senesi topladığım malûmata nazaran Rusya Türklerinde 16 bin küsur mahalle mektebi, 214 medrese-i Arabiye mevcut olup, bu 16 bin mektepte yarım milyon Türk çocuğunun beşer sene ömürleri çürütüldüğü halde onlara Türkçe beş satır okuyup yazma bile öğretilmediğini ve ancak kıraat-ı **Kur'ân**, namaz duaları öğretilmekle iktifa edildiğini gördüm. Bu mahalle mektepleri sırf dinî addolunduklarından resmen İdare-i Şeriyelerin (dinî idarelerin) nezaretinde, hakikatte ise hiç kimsenin nezaretinde bulunmuyorlardı. Bu boş mektepler hür mektepler idiler ki, efkâr-ı umumiye (kamuoyu) hareketlense, mektep işine sevkedilse hayli iş görmek mümkün olurdu kanaatıyle efkâr-ı umumiyeyi harekete getirmek ve mektep işine sevketmek için **Tercüman**'ın her sayısında ve bütün seyahatlerimde bu mesele ile uğraştım".

---

(74) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.28.

Aynı şekilde Gaspıralı "Terakki ve Maarif" adlı makalesinde eğitimin ehemmiyeti konusunda şu satırları yer vermişti :

"İnsan oğlu hakikatı ve saadeti hiç tapalmaz (bulamaz) ve lâkin bu hakikat ve saadet yolunda yürüyene yardımcı bir şey vardır, bu karanlıkta fenere benzer, buna maarif yaki bilük (bilgi) derler, maarif insanın fikrini çok eder, aklını keskin eder, zekâvetini köp eder (zekâsını çoğaltır). Bir insanın aklı ve zekâveti artsa kuvveti ve serveti dahi artar"([75]).

Gaspıralı'nın 1884 yılında Bahçesaray'da Kaymazağa mahallesinde açtığı birinci mektebinde ilk yıl dokuz veya oniki öğrenci bulunuyordu. Eğitim işleri için de Bekir Efendi Emektar adlı bir öğretmen tayin edilmişti. Bu muallimi bizzat Gaspıralı eğitmişti. Şüphesiz Bekir Efendi eğitim faaliyetlerini Gaspıralı'nın **Hoca-ı Sıbyan** adlı eserinden yararlanarak yürütmüştü. Neticede ilk yılda öğrenciler günde dört saat olmak üzere 45 gün eğitim gördüler. Bu süre Gaspıralı'nın iddiasına göre okuma ve yazmanın temel ögelerini öğretmek için kâfi idi.

Belirlenen 45 günlük dönem sona erince İsmail Bey halka yeni metodu benimsetmek ve usul-ü cedid'e ilgi uyandırmak için öğrencileri halkın önünde imtihandan geçirdi. Talebeler daha önce görmedikleri bir kitaptan bir bölüm okuyacaklar ve dikte edileni yazacaklardı. Böylece talebelerin eski metodla eğitim görenlerin yıllarca öğrenemedikleri okuma yazmayı,yeni metodla 45 gün gibi kısa bir sürede öğrendikleri ispatlanacaktır. Bu halka açık imtihan dolayısıyla takriben şehirdeki 200 kadar Türk aydınına davetiyeler yollanmıştı. Ancak belirtilen günde bu davetlilerden 30 kadarı geldi. Fakat bu 30

(75) S. C. Kırımer, **ayn.esr.**, s.105.

şahsın şahit oldukları Gaspıralı'nın usul-ü savtiye (fonetik metodunun)'nin ne kadar başarılı olduğunu ispatlamaya yetmişti. Öğrencilerin halk önünde yapılan imtihanda başarılı olmaları usul-ü savtiyeye ilgi uyandırmış ve bu başarı haberi Rusya'daki Türkler arasında süratle yayılmıştı. Gaspıralı bu başarıdan cesaret alarak kısa zaman sonra bu sefer 40 öğrencinin katıldığı halka açık başka bir imtihan düzenledi. Bu da çok başarılı oldu. Gaspıralı bu başarılardan sonra bu sefer yetişkinler için gece kursları açtı. Takriben 20 işçinin katıldığı gece kurslarını ise Gaspıralı bizzat yönetti ve takriben kırk günden sonra bu işçiler de basit metinleri okumasını ve yazmasını öğrendiler.

Yeni metodla eğitim hakkındaki haberler başta **Tercüman/Perevotçik** olmak üzere değişik şahısların yaptığı ağız propagandası şeklinde dağılıyordu. Neticede Gaspıralı'ya bu yeni metodu merak edenler tarafından çeşitli müracaatlar gelmeye başladı. Bazıları ise doğrudan doğru Bahçesaray'a gelerek, gelişmeleri yerinde incelemek istediler ve karşılarında bu yeni metodu canla başla öğretmeye hazır olan Gaspıralı'yı buldular. Bahçesaray'a gelen ziyaretçiler ekseri Gaspıralı'nın şahsî misafiri olarak onun evinde kalıyorlar ve iki üç ayda bu metodu öğreniyorlardı. Öğretim için Gaspıralı herhangi bir ücret talep etmiyordu, fakat her kursa katılandan evlerine döndükten sonra usul-ü cedidle çalışan bir mektep açmalarını ve başkalarına da bu metodu öğretmeleri şartını ileri sürüyordu. Gaspıralı'nın bu gayretleri ve Bekir Efendi'nin Ryazan vilâyetinde Han Kirman'da açtığı yeni mektep sayesinde bu metod Tambov ve Penza vilayetlerine yayılmış oldu. Kısa bir süre sonra 1890'larda her bir vilayette 2 veya 3 usul-ü cedid okulu açıldı.

1890'larda Gaspıralı yalnız eğitimde reform meselesinde değil, kadın hakları, Ruslarla yakınlaşma, Müslümanların da batı hayat tarzına katılması konularında fikirler yaymaya başladı. Gaspıralı'nın bu konulardaki fikirlerinin yayılmasında en mühim vasıta **Tercüman** gazetesi idi. Gaspıralı **Tercüman'ı** bastığı aynı matbaada değişik broşürler, kitaplar, edebî eserler (orijinal ve tercümeler) v.b. gibi değişik yayınları da basmakta idi. Gaspıralı'nın bütün yayınları eğitici, yeni fikir ve görüşleri yayıcı ve Müslümanlara yeni dünyayı tanıtıcı mahiyette idi(76).

(76) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.28 v.d.

ORTA ASYA'YA SEYAHAT

Gaspıralı yayın faaliyetlerini sürdürürken bir yandan da eğitim konusunu, yânî usul-ü cedidi yaymayı da ihmal etmiyordu. 1890'larda onun dikkatini en fazla Ruslar tarafından işgâl edilen Türkistan ile Rusya'nın himayesi altına giren Buhara Hanlığı çekiyordu.

1891'de Rusya İmparatorluğu İçişleri bakanlığının Vaşkeviç isimli bir yetkilisi Müslüman bölgelerindeki ruhanî ve eğitim kuruluşlarını incelemek ve gerekli reorganizasyonları yapmak maksadıyla Kırım'a gelmişti. Gaspıralı'nın yıllardan beri Müslümanların eğitim sorunlarıyla uğraştığı ve çara bağlı bir şahıs olarak bilindiği için Vaşkeviç ondan Kırım'daki Müslüman okullarının durumu ve reform teklifleri hakkında bir rapor hazırlamasını talep etti. Gaspıralı'nın hazırladığı bu raporun Kırım'daki eğitime ne gibi etkisi olduğu bilinmemekle birlikte, raporun bir kopyasının Türkistan genel valisi N. O. Rozenbah'ın eline geçtiği anlaşılmaktadır. Genel vali Gaspıralı'nın raporunu daha sonra Türkistan Öğretmen Semineri-nin müdürlüğü görevine getirilecek olan şarkiyatçı ve misyoner N. P. Ostroumov ile bu konularda uzman V. P. Nalivkin'e yollamıştı. Fakat her ikisi de Gaspırah'nın raporuna menfi görüş belirttiler. Ostroumov Rus hükûmetinde resmi bir sıfatı olmayan bir şahsın (Gaspırah'nın) nasıl olup da ''yabancı''larm (inorodtsı : Müslümanlar ve diğer gayr-ı Ruslar için kullanılan resmî tabir) eğitimi gibi bir konuya el atabildiğine şaştığını belirtti. O bu meselenin Ruslar tarafından çözülmesi gerektiğini, bir Tatara inanmanın tamamen manâsız olduğunu düşündüğünü belirtti. Şayet hükûmet Türkistan halklarını **Ruslaştırmada** başarılı olacaksa, Gaspıralı gibi şa-

hısları çok yakından gözetmelidir, çünkü o "kendi milletini korumak için Rus kültürünün bütün avantajlarını kullanmaya çalışacak bir şahıstır" şeklinde bir görüş sunmuştu.

Nalivkin de Ostroumov gibi Gaspıralı'nın eğitim raporuna karşı çıktı. Bu iki güçlü şahsın Gaspıralı'nın eğitim konusunda verdiği raporu sert biçimde tenkit etmeleri üzerine genel vali de bu teklifi uygulamaktan sarf-ı nazar etti([77]).

Gaspıralı resmî Rus makamlarının vasıtasıyla eğitim reformunu gerçekleştiremiyeceğini anlayınca başka yollar aramaya başladı. 1891'den itibaren **Tercüman** gazetesinde Buhara emiri Abdülahad (1885-1910) hakkında çok müsbet ve tanıtıcı haber ve makaleler yayınlanmaya başladı. Emir de gazetenin kendisinden bahs ettiğini duymuş olacak ki 1892 yılında **Tercüman**'a abone olmak arzusunu belirtti. Abdülahad mütakip yılda büyük Rusya seferine çıktığı zaman Bahçesaray'a da uğrayarak Gaspıralı ile buluştu ve **Tercüman**'ı methedici sözler söyledi. Buhara emirinin ülkesine dönmesinden sonra Gaspıralı da Orta Asya'ya seyahat etmek üzere planlar yapmaya başladı ve seyahate çıkma kararını da **Tercüman**'da (31 Ağustos 1983, sayı 29) aşağıdaki şekilde kamu oyuna açıkladı :

"Geçenlerde Türkistan bölgesine bir seyahat yapma hevesi geldi. En eski medeniyetin kaynakları- tarihî Baktia, Viyana'ya, kuzeybatıya Moskova'ya, güneybatıya Kahire'ye dalgalar halinde giden Türk kabilelerinin ana hareket üssü, ayrıca Türk fatihlerinin en büyüğü olan Timur'un vatanı-bugün bunlar bende büyük tarihi ve etnografik merak uyandırıyor. Avrupa kültür ve adetlerinin hiç etkisi altında kalmamış veya çok az kalmış olan Müslüman cemiyetini de

(77) **ayn esr.**, s.30 v.d.

merak ediyorum. Şubat ayında Buhara Emiri Bahçesaray'a gelmiş ve bana çok ilgi göstermişti. Bu olay da beni seyahate teşvik eden sebeplerden biri oldu"([78]).

Gaspıralı 10 Mayıs 1893'te Bahçesaray'dan Sivastopol'a, oradan da gemi ile Batum'a gitti. Kafkasya'yı karadan aşarak Tiflis'e vardı. Tiflis ve daha sonra Baku'da birkaç gün kaldıktan sonra Hazar denizini aşarak Uzun Ada'ya ulaştı. Aynı günde Buhara'ya giden trene bindi. Buhara'ya vardığında Hanlığın resmî görevlileri tarafından karşılandı ve Emir'in resmi konuğu olduğu belirtildi. Gaspıralı'yı Buhara'da elçilerin misafir edildiği bir konağa yerleştirdiler ve emrine dört atla çekilen araba ve dört arabacı verdiler. Emir şehirde bulunmuyordu. Gaspırah şehirde dört gün kaldı ve Buhara kadısı Keliyan'la görüşerek ona usul-ü cedid hakkındaki fikirlerini anlattı. Kadı Keliyan Gaspırah'nın eğitim modernleştirme hususundaki görüşlerine katıldıysa da, eğitimin Türkçe değil de Farsça yapılması hususunda ısrar ediyordu. İsmail Bey ise her ne kadar Buhara'nın resmî dili Farsçaysa da, halkın Özbek şivesinde konuşmasından dolayı Türkçe ders kitaplarının daha başarılı sonuç vereceği fikrinde ısrar etmişti.

Buhara'da bir sonuca varamayan Gaspıralı oradan Semerkand'a geçti. Burada aslen Orenburg'lu olan, fakat o yıllarda Semerkand'ta yaşayan zengin Tatar tüccarı Abdül-gani Bay Hüseyin'in davetine katıldı. Gani Bey Gaspıralı'mn faaliyetlerini yakından takip etmiş bir zat idi ve ona kendi evinde bir usul-ü cedid mektebi açma teklifinde bulundu ve gerekli masrafları üstlendi. Gani Bay'ın evinde açılan mektebe 23 talebe katıldı. Gaspıralı hocalık görevini kendisi ile birlikte seyahat etmekte olan Baku'da Rusça muallimliği yapan Sultan

(78) ayn.esr., s.33.

Mecit Gani-zade'ye verdi. O yeni metodla eğitim faaliyetlerini yürütebilecek birkaç öğretmen yetiştirene kadar Semerkand'ta kalacak oldu. Sultan Mecit 40 gün süren eğitim döneminde bir miktar insana yeni metodu öğretti. Fakat mektep yerli mollaların muhalefeti, resmî makamların izin vermemesi veya her iki sebepten kapatıldı.

Gaspıralı Semerkant'ta da fazla kalmayarak Taşkent'e gitti. Orada Ostroumov'la görüştü ve 8 Haziran 1893'te tekrar Semerkand'a döndü. Burada onu Buhara emrinin bir vekili bularak, emrinin kendisini Şehr-i Sebz'de kabul edeceğini bildirdi. Resm-i kabül kısa sürdü. Anlaşılan Emir ülkesine modern eğitimi sokmak istemekle birlikte, bu nevî bir değişikliğin büyük muhalefetle karşılaşacağı endişesiyle usul-ü cedidten vaz geçmişti[79].

---

(79) **ayn.esr.**, s.33-40. Fazla bilgi için bk. E. J. Lazzerini, "From Bakhchisarai to Bukhara in 1893 : "Ismail Bey Gaspinskii's Journey to Central Asia", **Central Asian Survey**, III, sayı 4 (1984) s.77-88.

USUL-Ü CEDÎD MEKTEPLERİNİN YAYILMASI

Usul-ü cedîd hareketinin gayesi, okul çocuklarına yeni metodla okuma yazma öğretmekti. O zamana kadar öğrenciler okumayı hece usulüne göre öğreniyorlardı, bunun için ise çok zaman harcanıyordu. Ders kitabı olarak başta imanın şartlarından bahseden **Bedesam** adlı eser bulunmakta, sonra **Risale-i Azize, Sabatü'l-Acizin** ve **Heftiyek (Kur'ân**'ın yediden bir kısmı) gelmekte idi. Neticede okumak, usul gereği, ezberlemek demek oluyordu.

Bundan dolayı çağdaş sistemde öğretim uygulayan "Usûl-ü cedîd" hareketi, Rus istilâsında ve çarlığın "Obuscurantis (cehâlet taraflısı)" idaresi altında uzun zaman bilim ışığı görmeyen Türk kavimlerinin, bir maarif ve kültür dâvası niteliğini kazanmıştı.

XIX. y.y.'ın sonlarına kadar Türk kasabalarında çok kere düzenli ilkokul bulunmadığından, küçükler de büyük öğrencilerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise her mescidin yanında bulunan bir okul bu vazifeyi görürdü. Bu "falaka mekteplerinin" öğretmenleri ise imamlardı. Üstelik bu okullar yalnız erkek çocuklar için olup, kız çocuklara, mahalle imamının karısı tarafından evlerde bozuk düzen bir şeyler öğretilirdi. Erkek çocuklarının gittikleri okullarda daha ziyade "okuma"ya önem verilir, "yazma" ikinci planda kalırdı. Kız çocuklarına yazı öğrenmek ise kesinlikle yasaktı.

Usûl-ü cedîd'e göre :

1 — Okul medreseden ayrılacak,
2 — İlkokulun ayrı öğretmenleri olacak,

3 — Öğretmen "sadaka" değil, aylık alacak,

4 — Okuma yazma öğretimi, usûlsüz yolsuz "heceleme" ile değil de yeni "Elifba" kitaplarında gösterilen "usûl-ü savtiye" veya "usûl-ü meddiye" ile başlayıp kolayca okuma yoluna devam edilecek,

5 — Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecek,

6 — Kız çocukları için de ayrı ilkokullar açılacak ve kızlar da yazı yazmayı öğrenecek,

7 — Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacak idi[80].

Başta Kazan Türkleri olmak üzere, Rusya Türkleri arasında uyanmayı sağlayıp, Batılılaşmayı hedef alan "Usûl-ü cedîd", yânî yenileşme hareketi tabiatiyle halk tarafından kolayca benimsenmedi. Yeni usüldeki okullar başlıca iki çeşit zorlukla karşılaştı : İlki, muhafazakâr zümrelerin tepkisi idi. "Usûl-ü kadîmci"ler (Eski usulcüler) diye adlandırılan bu zümreyi cahil mollalar, işanlar (şeyhler, dervişler) ve umumiyetle "İslâm elden gidiyor" korkusunu taşıyan kimseler teşkil ediyordu. Belki bu endişelerinde haklıydılar, çünkü o zamana kadar Rusya hakimiyeti altındaki Türklerin benliğini ancak İslâmiyet muhafaza edebilmişti. İslâmlık zorla hıristiyanlaşmaya karşı koyarak dinî bütünlüğü korumak yolu ile Türklerin Ruslaşmasına mâni olmuştu. İslâm dini Rus dilinin öğretilmesini engellediği için Rus kültürü de Türkler arasına fazla nüfuz edememişti. "Usûl-ü cedîd"in ise Ruslaşmaya iteceği korkusu ile "Usûl-ü kadimciler" yeni okullarda fen dersleri, dünyevî bilgilerin okutulmasını da zararlı görüyorlar, bütün imkânları ile buna karşı koymağa çalışıyorlardı. Hatta "Cedîdçi"leri "devlet için zararlı ve tehlikeli" diye-

(80) A. B. Taymas, **ayn.esr., s.63.**

rek jurnal etmekten bile geri durmuyorlardı. Bu iftiraya kurban gidenlerden msl. tanınmış bilgin Alimcan Barudî([81]), kuzeydeki Vologda bölgesine sürgün edilmişti. Usûl-ü cedîdi gözden düşürmek için XIX. y.y.'ın son yıllarmda Kazan'da "**En-nüsûl-ü hadîde fî hilâf-i Usûl-ü cedîde** (Usûl-ü cedîde karşı demir oklar)" gibi risaleler yayınlanmıştı. Usûl-ü cedîd'çilerin karşılaştıkları ikinci zorluk ise işin maddî yönü idi. Rus hûkümeti bu nevî okulların açılmasma ses çıkarmıyor, fakat resmen de tanımıyordu. Dolayısıyla hükümet tarafından yeni okullara maddî yardım yapılması bahis konusu değildi. Üstelik Rus hükümeti herhangi bir bahane ile bu okulları kapatabiliyordu. Malî destek mes'elesi bilhassa servet sahiplerinin yardımı ile nisbeten çözüldü. Kazan'da, Türkistan ve Kazakistan ile ticaret sayesinde zenginleşen yeni bir burjuva zümresi teşekkül etmeğe başlamıştı. Bu zümre mensupları, mesleklerinin icabı, tecrübe ve temaslarının neticesi olarak bir hayli açık görüşlü kimselerdi. Usûl-ü cedîd'in yararına anlaşmışlar ve sosyal faaliyetlere de aktif olarak katılmışlardı. Bunlar arasında, Kazan'da Ahmed Bay Hüseyin(ov), Batı Sibir'de Nimetullah Hacı, Troisk'ta Yauş(ev)ler, İrkutsk'ta Zâhidullah Şafûllah(in), Orenburg'ta Gani Bay Hüseyin(ov), Simbir'de Akçuraoğulları v.b.'lar en önde gelenler idi.

Şihabeddin Mercâni'nin izinden yürüyen molla ve aydınlardan başka, 1789'da II. Katerina tarafından kurdurulan "Ruhanî Meclis (Duhovnaya Sobraniya)" üyesi olan kadılardan bazıları (Kadı Abdürreşid İbrahim, Kadı Rizaeddin b. Fahreddin) "Cedîdçi" idiler. Din bilginlerinden Gilman Âhund, Alimcan Barudî, Ufa'da Hayrullah Osmanî, Hasan Ata Abeşi, Kazan'da Hâdî Maksudî (Sadri Maksudî Arsal'ın kardeşi), Kazan'daki Rus-Tatar okulu hocalarından

(81) Fazla bilgi için bk. A. B. Taymas, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudî**, İstanbul 1958.

Şâkircan Tahirî ve aynı okuldan yetişen Ayaz İshakî (İdilli) bu yeni hareketin başlıca teşvikçileri olarak tanınmışlardı(82).

1884'te İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da başlattığı "Usûl-ü cedîd" hareketi meyvesini veriyordu. Artık 1904'lerde Rusya'da aşağı-yukarı 5 bin "Usûl-ü cedîd" okulu vardı. Hareket tesirini Kazakistan ve Türkistan Genel Valiliklerinde de gösterdi. Rus genel valisi Kaufmann bu tür eğitim sistemini çarlık için tehlikeli görerek okulları kapattı ve iki dilde (yânî Rusça ve yerli şivede) eğitim yapan okullar kurma yoluna gitti. Bunların ilki 1894'te açılmış ve 1915'e kadar sayıları Türkistan'da 90'a ulaşmıştı. Fakat bu okullara giden öğrencilerin % 95'i Rus çocuğu idi. 1897 - 1904 yılları arasında "Taşkent Öğretmen Okulu"nu tamamlayan 415 öğrenciden yalnız 65'i Türk idi (11'i Özbek, Türkmen ve Tatar, 54'ü ise Kazak ve Kırgız)(83).

Taşkent'te Türklerin ilk "Cedîd" okulu 1901'de kuruldu. 1914 yılında ise bunların sayısı yüzü aşmıştı. 1910-1915 yılları arasında Türkistan'da 80 "Usûl-ü cedîd" okulu açılmıştı (Fergana bölgesinde 28, Sır-Derya-Taşkent'te 40, Semerkand'da 5 ve başka yerlerde 7), Buhârâ'da (1911/12) 57 "Usûl-ü cedîd" okulu mevcuttu (kurucuları: Abdül-Vâhid Burhân, Osman Hoca, Mükâmil Burhan, Hâmî Hoca). Yeni okullar hem muhafazakâr zümrenin, hem Rusların yıldırımlarını üzerlerine çekmekten geri kalmamakta idi: Türkistan genel valisi Samsonov 1909'da Rus hükümeti kültür bakanı Schwartz'a şöyle bir rapor yolluyordu : Aydın yerli Müslümanlar, 'kültür taşıyıcılar (öncüler)' diye tanımlanan Volga

(82) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.36-37.
(83) G. Hambly (naşir), **Central Asia Russian Conquest and Administration of Turkestan**, New York 1969, s.223.

(İdil) ve Kırım Tatar aydınlarının ve memlekete gizlice sızmış olan Türk propagandacılarının tesiri ile kendi okullarındaki eğitim şartlarının normal olmadığını anlıyorlar. Dolayısıyla da "Usûl-ü cedîd" adını verdikleri yeni okulları yaymaya uğraşıyorlar. Bu okullarda fonetik kurallara göre öğretim yapılmakta ve medreselerce bilinmeyen coğrafya, aritmetik gibi dersler okutulmaktadır". Samsonov bu okullarda milliyetçilik tohumlarının atıldığını söylemekte ve raporunun sonunda şöyle demektedir : "Bu okullar devam ettiği takdirde netice Pan-islâmizm (İslâm birliği) olmakla kalmayacak, Pan-türkizm (Türk birliği) ve hatta Pan-asyatizm (Asya birliği) olacaktır". Rus hükümeti meseleye ciddiyetle eğildi. 1911'de İçişleri Bakanı Mahlokov gerekli tedbirlerin alınmasını bildirdi. Ancak türlü engellemeler Türklerdeki uyanma hareketini durduramadı. Nitekim Azerbaycan'da da "Usûl-ü cedîd"in tesirleri artmakta idi.

Bu işe halk ve tüccarlar katkıda bulundu. Meselâ Azerbaycan'ın sayılı zenginlerinden Hacı Zeynelâbidin Tagi(yev) 1901'de "I. Alaksandriyevski" Türk kız okulunu kurmuş ayrıca Şemahı'da Hacı Seyit Azîm, Kuba'da Molla İbrahim Halil, Salyan'da Molla Ebül-Hasan, Bakû'de Mirza İsmail Kutsî yeni usûlde okullar açmışlardı.

Reform hareketi medreselerde de kendini gösterdi. Kazan'da Alimcan Barudî'nin idaresindeki "Muhammediye" ve Bahçesaray'daki "Zincirli" medreselerinde ilk reform hareketleri belirdi. Bunun dışında, Troisk'ta İşan Zeynullah Resul(ev)'in "Usûl-ü cedîd ve Troisk'un öğretmenleri" adlı risalesi bir nevî fetva şeklinde kaleme alınmış olup, "Usûl-ü cedîd"ın faydalarını anlatıyordu. Böylece din adamları da millî benliğin kazanılmasında destekçi durumuna girmişlerdi[84].

(84) N. Devlet, ayn.esr., s.38.

Tabiatiyle "Usûl-ü cedîd"in yayılmasında asıl rolü bu harekete malî imkânları sağlayan büyük Tatar tüccarları oynamışlardı. İdil-Ural'da en büyük maddî hizmeti yapanlar arasında muhakkak ki Orenburglu Hüseyin(ov) kardeşler (Ahmed, Abdulganî ve Mahmud) idi. Onlara ait merkezi Orenburg'da olan "Ahmed Hüseyin(ov) ve biraderleri" adlı firma XIX. y.y.'ın ikinci yarısında Kırgız bozkırları ile Moskova arasındaki ticareti âdeta tekeli altında tutuyordu. Aslen Kargalı kasabasından olan Hüseyin(ov) kardeşlerin ticaret metaı yün, ham madde ve deri idi. Hüseyin(ov)lardan başka zenginler de eğitim işlerine ehemmiyet veriyorlardı. Orenburglu Şakir ve Zakir Remi(ev) (sonuncusu "Derdmend" adıyla tanınmış olan meşhûr Kazanlı şâir), Azerbaycanlı Tagi(yev), Sibiryalı Hacı Nimetullah, Kırımlı Süleyman Hacı bunlardan bazılarıdır.

Hülâsa, 1905 ihtilâline girerken Rusya Türkleri arasında "Cedîd"çilik süratle yayılmakta ve buna paralel olarak Avrupaî mânâda aydınlar yetişmekte, asırlar boyu hareketsiz kalmış Türk kavimleri yavaş yavaş canlanmakta ve siyasî hayatta doğru adım atmağa hazırlanmakta idi. "Usûl-ü cedîd"çilik kültür hareketi sonraları daha hızlanmış, okul, gazete, dergi ve kitapların sayısı artmıştı. "Cedîd"çilik, Rusya Türklerinin uyanmasında ve millet olarak gelişmesinde başarılı rol oynamış bulunmaktadır[85].

(85) ayn.esr., s.39.

GASPIRALI SİYASÎ SAHNEDE

Gaspıralı Rusya'daki Türk toplumunun geri kalmışlığı ile mücâdele ederken tabii ki, onun her türlü problemini: eğitim problemleri, sosyal sorunları, iktisadî meseleleri ve dolaysıyla rejimin hoşuna gitmemesine rağmen siyasî hakları ile de yakından ilgileniyor ve imkânlar çerçevesinde Türk toplumunu kalkındırarak, Ruslarla eşit hak ve hukuklara sahip bir topluluk hâline getirmeyi arzuluyordu. Gaspıralı'nın kamuya akseden sesi **Tercüman**, Müslümanların dinî faaliyetleri için sorumlu olan ruhanî idarelerin düzeltilmesini talep ediyor, Rus gazeteleri ile Müslümanlar lehine polemiğe giriyordu. Gaspıralı Ruslarla eşit duruma gelebilmek için en mühim faktörlerden birinin ekonomik güç olduğunu çok iyi kavradığı için okuyucularını bu konuda düşünmeye sevk eden haber ve makaleler yayınlıyordu. O, bu nevî haberlere tek bir **Tercüman**'da değil hatta kadınlar için yayınlanan **Alem-i Nisvan**'da da yer veriyordu. Meselâ 1907 yılında **Alem-i Nisvan**'da "Sanayi ve Ticaret (Avrupalılar ne içün zengin oldular?)" adlı bir uzun makaleye rastlamaktayız([86]). 1910 yılındaki **Tercüman** gazetesinin ilk aylardaki nüshalarında Tatar tüccarları batıya giderek, Batı Avrupa'nın ticarî hayatını, faaliyetlerini öğrenmeye teşvik eden yazılar yayınlanmıştı([87]).

Hiç şüphesiz Rusya Türklerinin meseleleri ile ancak İsmail Gaspıralı ilgileniyordu demek doğru olmaz. Çünkü kültürel, sosyal ve siyasî kıpırdamalar Rusya Türklerinde 1905'ten çok önceki tarihlerde başlamıştı ve bu hareketlerin önderliğini Tatar ve Azerbaycanlı aydınlar üstlenmiş olup,

---

(86) bk. **Alem-i Nisvan**, sayı 7 (16 Mart 1907), s.3 ve 4.
(87) **Musulmanskaya Peçat Rossii ve 1910 godu**, Oxford 1987, s.20.

başkent St. Petersburg, Kazan, Ufa, Baku ve Nijni Novgorod gibi merkezlerinde faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Tabii ki bu merkezler arasında Kırım'ın Bahçesaray'ı yânî **Tercüman**'ın basıldığı yer de mühim rol oynuyordu.

Kırım'da siyâsî faaliyetler : Gizli Rus dökümanlarına göre Kırım'da siyasî faaliyetlerin başlamasında "Genç Türklerin" rolü bulunuyordu. 1904 yılının başında "Genç Türklere" mensup olan ajitatörler Bahçesaray'a tüccar, komisyoncu gibi çeşitli kılıklarda gelerek ufak çapta toplantılar düzenlemişler, yerli mollalar, müezzinler, talebeler ve mektep muallimleri gibi taraftarları veya Türkiye'de tahsil görmüş olan şahıslarla temaslar kurmuşlardı. Bu faaliyetler semereli olmuş ve Kırım'da 1905 yılında "Genç Tatarlar" adlı siyasî bir teşkilat faaliyete geçmişti([88]). Aynı dökümanın ifadesine göre, bu teşkilatta aşağıdaki şahıslar üye bulunuyordu: Bahçesaray belediye başkanı Davud(oviç), Süleyman Mirza Kırımtay (ev), Hüseyin Balcı (ev), Korbekli köyünden Velişahoğlu, Sait Cemil Hotar (ov), İsmail Bey, Emir Ali Kayış (ev) ve İsmail Gaspr (inski). Aslında bu şahıslar bildiğimiz kadarıyla hiçbir zaman "Genç Tatarlar" hareketine katılmamışlardı. Hatta Gaspıralı "Genç Tatarlar"ın lideri Abdürreşid Mehdi (yev)'in aşırı talepler koyarak ortaya çıkmasını desteklemeyen bir kimse idi. Fakat Rus makamları Kırım Türkleri arasındaki her türlü siyasî faaliyeti aşırı buldukları için olsa gerek bu yukarıda adı geçen ılımlı şahısları ve onların düzenledikleri faaliyetleri de "Genç Tatarlar" hareketi ile bağdaştırıyorlardı.

Bahçesaray belediye reisi Davud (oviç), 17 Ekim 1905 manifestosunun ilânından sonra, Kırım Türklerinin belli başlı

(88) A. Kriçinski, **Oçerki russkoy politiki na okrainah,** Baku 1919, s.163.

meselelerini görüşmek üzere şehrin ileri gelenlerini Abid Efendi camiinin karşısındaki Mustafa Çelebi'nin kahvehanesinde düzenlenen toplantıya davet etti. Bu toplantıda ise yukarıda da adı geçen şahıslardan Davud (oviç), Kırımtay (ev), Hator (ov) ve Gaspıralı birer konuşma yaptılar. Bu konuşmalardan sonra Kırım'ın her tarafından gelen Müslüman vekillerinin iştirakı ile, belli başlı maddeleri aşağıda belirtilen, 18 maddeden müteşekkil talebi ihtiva eden bir dilekçe hazırlandı. (Dilekçede):

1) Müslüman ruhâni idaresi üstündeki baskıların kaldırılması,

2) Değişik sınıflar üzerindeki baskıların kaldırılması,

3) Şahıslardan müsadere edilen her türlü orman, arazi ve mal varlığının iadesi,

4) Her türlü sosyal sınıfa eşitlik verilmesi,

5) Vakfa ait menkûl ve gayrı menkûllerin kullanılmasına konulan kısıtlamaların ortadan kaldırılması,

6) Müslümanların askere alınmamasını talep ediliyordu.

Kırım Müslümanları adına hazırlanan bu dilekçeyi Bahçesaray'dan Bilal Seyitoğlu, Yalta'dan Terlikçi Seyit Mehmet Seyit Mahmutoğlu ve Yevpatorya'dan Ali Efendi Ahmetoğlu Tarpi imzaladılar. Bu dilekçe St. Petersburg'a İsmail Mirza Gaspıralı ve imam Hacı Emir Efendi tarafından götürülecekti([89]).

Gaspıralı St. Petersburg'tan döndükten sonra başkentteki gelişmeleri halka izah için yapılan toplantıda "Finlandiyalılar, Kafkasyalılar ve Kazan Tatarları tam bir muhtariyet talep ederken Kırım Tatarları da boş durmamalıdırlar" şeklinde konuştu. Ancak, o" iyi hazırlık görmeden muhtariyet

(89) ayn.esr., s.163.

talebi tehlikeli olacağı için bu konu üzerinde çalışmak, bu fikre halkı alıştırmak ve başarıya ulaşmak için de Rus ihtilâlcileri ile işbirliği yapmak lazımdır'' dedi. Aydınlar, gençler, öğretmenler ve bir kısım mollalar Gaspıralı'nın bu fikrini desteklediler de, tüccarlar ve yaşlı din adamlarının ekseriyeti bu görüşe karşı çıktılar. Son grubun en aktif üyesi molla Sait İbrahim Efendi Halil (ev) idi. O, ''hükûmete karşı çıkmak'' şeriata aykırıdır demekte idi[90]. Görüleceği üzere Kırım Türkleri arasında da Müslümanların çıkarları konusunda tam bir fikir birliği yoktu. Fakat Gaspıralı mücadelesinde yılmadı ve faaliyetlerini ancak Kırım Türkleri arasında sürdürmekle yetinmeyerek bütün Rusya Türklerinin ileri gelenleri ile temasa geçti, onların faaliyetlerine de katılarak Müslümanların meselesini bir bütün olarak ortaya koymaya çalıştı.

(90) ayn.esr., s.164.

GASPIRALI'NIN KATILDIĞI GENEL TOPLANTILAR

1904 yılının son haftalarından başlayarak 1906 yılına kadar Rusya Müslümanlarından hükûmete Kırım Türklerini yolladığı gibi çeşitli dilekçeler yağdı. Bu dilekçelerin hemen hepsinde 26 Şubat 1904 beyannamesi, 12 Aralık 1904 fermanı ve 17 Ekim 1905 hürriyet beyannamesine dayanarak Müslümanlara bir takım haklar talep ediliyordu.

8 Nisan 1905'te Petersburg'ta Abdürreşid İbrahim (1853-1944)'in evinde Ali Merdan Topçubaşı (1862-1934), Ahmed Ağaoğlu (1869-1939), Ali Hüseyinzade (1864-1941), Alim Maksud, Bünyamin Ahmed bir araya geldiler ve siyasî bir parti kurmaya karar verdiler. Bu toplantıdan birkaç gün sonra Petersburg'a gelen İsmail Gaspıralı da bu fikre katıldı ve ilk toplantının Mekerce Fuarı'nda (Nijni Novgorod) yapılmasına karar verildi. "Müslüman İttifakı" adı alması kararlaştırılan siyasî partinin ikinci istişarî toplantısının ise 20 Mayıs 1905'te Çistay'da Zakir Hazret adlı birinin kızını evlendirmesi dolayısıyla düzenlediği düğün merasiminde yapılmasına karar verildi ve bu düğüne Rusya'nın her tarafından misafirler davet edildi. Toplantıya da imamlar, talebeler, zenginler, edipler ve gazeteciler katıldı. Abdürreşid İbrahim bu toplantıda "Neşr-i Maarif" adlı bir dernek kurma teklifinde bulundu. O, bu teklifi halkı siyasî, iktisadî konulara alıştırmanın ancak basın yoluyla gerçekleştirileceğine inandığı için yapmıştı. Toplantıda kesin bir karar alınmamakla birlikte Mekerce Panayır'mda toplanma fikri tekrarlandı. Toplantı kararı içişleri bakanlığına ve katılacaklara bildirildi([91]).

---

(91) N. Devlet, ayn.esr., s.89 v.d.

1905 yılındaki olayların yankıları Kazak bozkırlarına kadar yayılmış olup, Orenburg vilayetinden de 20 kadar vekil Petersburg'a gelmişlerdi. Bu vekillerin arasında Kazak zenginlerinden Bayram Sal Hacı ile soylulardan Bahtcan Karatay da bulunuyordu. Onlar Reşid İbrahim'le görüşerek "Kırgızların (Kazaklar) da Nogaylar (Tatarlar) ile birlikte hareket etmek" istediklerini bildirdiler. O tarihlerde Baku'da **Hayat** gazetesi de yayına geçmiş ve Reşit İbrahim de bu gazetede Mekerce Panayır'ında yapılacak toplantı ile ilgili çeşitli makaleler yazmıştı.

Rusya Müslümanlarını birinci toplantısı (15 Ağustos 1905) : 8 Nisan 1905'te Petersburg'ta alınan gizli karar ve yapılan davetler neticesinde Ağustos'un 10'una doğru Mekerce Fuar'ına (Nijni Novgorod) ülkenin çeşitli yerlerinde temsilciler akmaya başladı. Bu şahıslar Türklerin yoğunlukta bulunduğu İdil-Ural, Kırım, Kafkasya, Türkistan ve Sibirya'dan gelmişlerdi. Rusya Türklerinin belli başlı şahıslarından olan Baku'dan Ali Merdan Topçubaşı, Bahçesaray'dan İsmail Gaspıralı, Kazan'dan Seyid Gerek Alk(in), Yusuf Akçura, Fatih Kerimî, ulemadan Kadı Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi, Abdullah Apanay; zenginlerden Troyski'den Veli Yauş (ev), Orenburg'tan Zakir Remi (ev), Ahmed ve Gani Hüseyin (ov) biraderler; eski subaylardan ve arazi sahiperinden Kutlukay Mirza Tevkil (ev), Şah Haydar Sırtlan (ov), Selim Gerey Cantüre bu toplantı için Mekerce'ye gelen şahıslar arasında idiler(92).

İlk olarak 8 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod valisinden toplantı için izin istendi. Vali, örfi idareyi bahane ederek, kongreye izin vermedi. Bu haber Nijni Novgorod'a

(92) A. N. Kurat, "Kazan Türklerinin "Medenî Uyanış" Devri", **A. Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi,** XXIII, sayı 3-4 (1965), s.135. (s.95-194); A. B. Taymas, **Kazan Türkleri,** Ankara 1966, s.176.

gelenleri huzursuz etti. Ayaz İshakî, Fuat Tuktar gibi gençler bir toplantı düzenleyerek demokrasi talep ettiler. 13 Ağustosta ise molla Ali Yauş (ev) Bakulu misafirler şerefine bir yemek verdi. Bu ziyafete katılanlar arasında Şemsi Esadulla (yev), Haşim Vezir(ev), Ali Merdan Topçubaşı, Ebusuud Ahtem, İsmail Gaspıralı, Takizade Safar gibi ileri gelen 25 kadar kişi bulunuyorda. Ziyafet neticede siyasî bir miting havasını aldı ve Gaspıralı, Topçubaşı ve İbrahim Reşit birer nutuk söylediler ve validen tekrar izin istenmesine karar verildi. Fakat 14 Ağustos'ta Ebusuud Ahtem'in yaptığı müracaat tekrar reddedildi. Bazı gençler bunun üzerine protesto yürüyüşü yapma teklifinde bulunmuşlarsa da, Reşid İbrahim' in bir gemi kiralayarak, kongreyi gemi yolculuğu esnasında düzenleme teklifi uygun görüldü. Bundan sonra ancak belli başlı şahıslara davetiye yollandı (talebeler çağrılmadı), fakat davetsiz gelenleri de toplantıya kabul etme kararı alındı.

15 Ağustos 1905'te saat 9 sularında davetliler "Gustav Struve" adlı gemide toplanmaya başladılar. Türklerin bu faaliyetinden gizli polis Ohranka'nın haberi olacağı endişesi ile gemi belirtilen saatten önce hareket etti. Bir fikre göre ise, o devre göre "sol" görüşlü oldukları kabul edilen Ayaz İshakî (1878-1954) ve arkadaşlarının katılmasına mani olmak için geminin erken hareketi sağlandı. Fakat adı geçen şahıslar motorla gemiye yetiştiler.

Gemi Oka nehri üzerinde limandan bir mil kadar uzaklaşınca Kafkasya-ötesi imamı Şakir Rahmankul **Kurân-ı Kerim** okuyarak toplantıyı açtı. Toplantımn başkanlığına İsmail Gaspıralı seçilde. Sonra **İptida, Hayat** ve **Kaspi** gazetelerinin sahibi Azerbaycanlı Ali Merdan Topçubaşı uzun bir konuşma yaptı. Daha sonra Ufalı Ebusuud Ahtem ve İsmail Gaspıralı da birer konuşma yaptılar. Toplantıda esas olarak

Müslümanların menfaatini korumak için bir birlik (ittifak) kurulması icap ettiği fikri üstünlük kazandı. 120'den fazla kişinin (20 kadarını talebeler teşkil ediyordu) katıldığı bu toplantıda Rusya Müslümanlarının 16 şubeye bölünmesi ve her şubenin merkezden gelecek talimatlara göre faaliyet göstermesi prensipte kabul edildi. Büyük bir temkinle yapılan Türklerin bu ilk toplantısı, belki büyük bir siyasî faaliyet olarak değerlendirilmese bile, o devirde Türkler arasında çok müsbet tesir bırakmıştı(93). Zira bu her hangi siyasî bilgi, tecrübe ve basın desteğinden yoksun bir topluluk için herşeye rağmen başarılı bir adımdı. Organizasyonu yapanlara müteakiben bir hayli tebrik telgrafları yollandı. Kongre burada temsil edilen zümreler arasında bir dostluk havası yaratmıştı. Toplantıda alınan kararlar ise daha sonra Rusça olarak bastırıldı. 15 Ağustos 1905 toplantısının kararları aşağıdaki gibi idi :

Nijni Novgorod'ta Oka nehri üzerinde "Gustav Struve" vapurunda, imparatorluğun çeşitli vilayet ve bölgelerinden gelen, içlerinde her sınıftan temsilciler bulunan Müslümanlar, devletin ve kendilerinin durumlarını içine alan bütün meseleleri müzakere ederek, aşağıdaki kararları ittifakla almış bulunmaktadırlar :

1. Bugünkü hayat şartları umum Rusya Müslümanlarının siyâsî, içtimaî ve kültürel işlerinde birleşmelerini gerektirmektedir.

2. Rusya Müslümanları bu maksatlarına erişmek hususunda Rus terakkiperverleriyle (ilericileri) aynı fikirde olup, halkın oyuyla seçilen vekillerin devleti yönetme, kanunları hazırlama ve yetkili kılınması esasına dayanan hukuk nizamını tesis etmek yolunda faaliyette bulunacaktır.

---

(93) N. Devlet, ayn.esr., s.91 v.d.

3. Ruslara verilen haklar aynen Rusya Müslümanlarına da verilmezse, ikinci maddede belirtilen maksadlara ulaşmak asla mümkün değildir. Rusya Müslümanları bu kanaatta olup, siyasî, içtimaî ve dinî haklarda Ruslarla (aynen) tam mânâda eşit duruma gelmek, hâlen yürürlükte olan kanunları, hükûmet kararnamelerini, yönetim şekillerini, Rusya Müslümanlarına konulan tahdidleri, istisnâları ortadan kaldırmak yolunda, meşru maksatlarına ne şekilde olursa olsun erişmeye çalışacaklardır.

4. Rusya Müslümanları faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına (şartlarına) göre istikâmet vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir. Buna göre heryerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kıraathane (okuma odası) açarak, halktan toplanan iânelerle halkı bugünkü asrî şartlara göre yetiştirmeğe çalışacaklardır.

5. Bu dört maddede zikredilen maksatlara ulaşmayı kolaylaştırmak için, Müslümanların belli zamanlarda toplanacak kongreleri tarafından verilecek talimata göre hareket edecek, mahallî "meclisler" teşkil edilecektir(94).

Bu kongrede bütün Rusya Müslümanlarının bir "ittifak" kurmaları esası kabul edilmişti, fakat bunun henüz bir siyasî parti mahiyeti alması kararlaştırılmış değildi. Buna rağmen birlik fikrinin doğması kongreyi düzenleyenlere Rusya Türklerinin geleceği bakımından büyük cesaret verdiği kesindi. Rusya'nın çeşitli bölgelerinden gelmiş olan delegeler 20 Ağustos'ta memleketlerine geri döndüler.

---

(94) M. C. Bilgi, **Islahat Esasları**, Petrograd 1917, s.177.

Abdüreşid İbrahim de St. Petersburg'a döndükten sonra Müslümanlar arasında "ittifak" kurmanın zaruriyetini açıklamak maksadı ile **Binüçyüz senelik nazar** adlı bir eser hazırlandı ve bu eser sansürün gadrine uğramadan yayınlanabildi. Bu esnada ise Rusya'da ekim ayında huzursuzluk had safhaya ulaşmış, çar ihtilalci hareketlerin baskısı ile 17 ekim 1905 manifestosunu ilan etmek ve halka bir takım hürriyetler tanımak zorunda kalmıştı. Aynı tarihlerde Baku taraflarında Türk-Ermeni çatışması başladığı esnalarda Ali Merdan Topçubaşı ile Ahmet Aga (yev) Petersburg'a geldiler ve Reşit İbrahim ile birlikte "Müslüman İttifakı", kısaca "İttifak"ın nizamname ve (siyasî) programını kaleme aldılar. O sıralarda henüz resmî bir parti mevcut değildi. Fakat Ekim manifestosunun ilân edilmesiyle siyasî partiler mantar gibi yerden bittiler ve 11 Rus partisi faaliyete girişti. Henüz belli bir Türk partisi kurulmadığı için Müslüman toplulukların "şubeleri" birbirlerinden farklı tercihlerde bulunmaya ve kendi birliklerini kurma hususunda gerektiği kadar faaliyet göstermemeye başladılar. "İttifak"ın Kazan şubesi **Kadet** (Anayasacı Demokratlar) partisini tercih etti ve bu partinin programını **Kazan Muhbiri** gazetesinde yayınladı. Bu durum karşısında Reşid İbrahim **Ülfet** gazetesi aracılığı ile Müslümanların genel bir toplantısını yapma fikrini ortaya attı. Gaspıralı da **Tercüman** vasıtasıyla yapılacak kongrede görüşülmesi gerekli meseleler hakkında çeşitli tekliflerde bulunuyordu. Aralık (1905) ayı "Bütün Rusya Müslümanlarının Kongresi" haberleri ile çalkalandı[95].

Rusya Müslümanlarının ikinci toplantısı (13-23 Ocak 1906) : Nijni Novgorod'ta 15 Ağustos 1905'te Oka nehri üzerinde yapılan kongrede, müteakip kongresinin süratle yapıl-

---

(95) N. Devlet, ayn.esr., s.94 v.d.

masına karar verilmiş ve kongreyi düzenleme işi gayrı-resmî siyasî parti hüviyetinde olan "Müslüman İttifakı"nm Kazan şubesine bırakılmıştı. Kazan komitesinin en faal üyesi olan Yusuf Akçura, hemen bu hazırlıklara girişti ve kongrenin 15 Ocak 1906'da St. Petersburg'ta yapılacağını ilgililere bildirdi. Bu sıralarda Rusya'da yukarıda da bahsettiğimiz önemli siyasî gelişmeler olmuş, çar 17 Ekim manifestosunu ilân ederek halka bir takım hürriyetler tanımış, Rusya'da meşrutî idare kurulacağı ve "Duma" (Millet Meclisi)'nin toplantıya çağırılacağı belirtilmişti.

İşte bu değişen politik atmosferde Türkler arasında da bir canlanma hareketlenme başlamıştı. 13 Ocak 1906'da Petersburg'a Rusya'nın her tarafından Müslümanların vekilleri gelmeğe başladı. 14 Ocak akşamı Damolla (büyük molla) Musa Carullah Bigi ve Yusuf Akçura bütün vekiller şerefine büyük bir ziyafet verdiler, ziyafete yüzden fazla kişi katıldı. 17 Ocak'ta Kırım müftüsü Adil Giray Mirza Karaşay (ski), kazasker Hacı Ömer ve diğer ileri gelenler de Petersburg'a geldiler, fakat resmî kongre bir türlü yapılamıyordu. Çünkü gereken izin alınamamıştı. Müftü Adil Giray, Damolla Alimcan Barudi, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmed Mirza Müftüzade'den kurulu bir heyet içişleri bakanlığı katında tekrar teşebbüse geçtilerse de, onlar da gerekli izini alamadılar. Bu karışıklıklar esnasında Kazak soylularından Çıngız Han içişleri bakanı tarafından kabul edildi ve o kongreyi düzenleyenlere "bin ruble verdikleri takdirde gerekli izini alacağı" hususunda haber yolladı. Ancak bundan da bir netice çıkmadı.

Rusya'nın çeşitli yerlerinden gelen delegeler Petersburg'ta iki hafta kaldılar. Bu süre esnasında gayrı resmî olarak dört beş defa bir araya geldiler. Zenginlerden Hasan Hamidullah'ın evinde 20 kadar delege toplanmıştı. Bu toplantıların birinde

Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusçaya tercüme ettiği "İttifak" nizamnamesi (23 madde) ve program (79 madde) projeleri okunarak müzakere edildi. 22 Ocak'ta Petersburg gazetelerinde "her türlü toplantıya izin var" şeklinde haberler çıkınca delegeler tekrar Hasan Hamidullah'ın evinde toplandılar. Abdüreşid İbrahim'in hürmeten yerini İsmail Gaspırah'ya bırakması üzerine bir müddet toplantıyı Gaspıralı idare etti. Daha sonra bu görev Ali Merdan Topçubaşı'na verildi. Ancak Gaspıralı'nın "bu bir toplantıdır, kongre olamaz" şeklindeki itirazı münakaşalara yol açtı. Mütakiben sözü Reşid İbrahim aldı. Baku vekili Karabek, kendisi ile Dr. Ahund (ov)'un "İttifak" programından haberi olmadığını belirtince "İttifak" nizamnamesi tekrar okundu. Daha sonra Petersburglu Türk talebelerinin uzun bir itiraz dilekçesi okundu ve toplantı sona eremediği için ertesi güne bırakıldı. 23 Ocak 1906'da ise bu sefer 50'den fazla delege Muhammed Alim Maksud'un evinde bir araya geldiler. İlk sözü Gaspıralı alarak bir gün önce itirazlara sebep olan sözlerinden dolayı özür dileyerek uzlaşıcı bir atmosfer yarattı. Toplantının sonunda herkes **Kur'ânı Kerim**'e el basarak Rusya Müslümanlarının "İttifakı" için çalışacaklarına dair ant içtiler ve "İttifak" nizamnamesi oy birliği ile kabul edildi[96]. Buna göre teşkilatın bir merkez komitesi olacak ve bütün Rusya Nijni Novgorod toplantısında alınan karara göre 16 bölgeye bölünecekti. Bu bölgeler ise şunlardan ibaretti :

---

(96) M. C. Bigi, ayn.esr., s.205-217.

	Adı	Merkezi
1.	Kafkasya	Baku
2.	Kırım	Simferopol (Akmescit)
3.	Petersburg-Moskova	Petersburg
4.	Litvanya	Minsk
5.	Aşağı Volga (Astırhan)	Astırhan
6.	Yukarı Volga	Kazan
7.	Ufa	Ufa
8.	Orenburg	Orenburg
9.	Sibir	İrkutsk
10.	Türkistan	Taşkent
11.	Dala (Bozkır : Kazakıstan)	Uralsk (Cayık)
12.	Omsk	Omsk
13.	Semipalat	Semipalatinsk
14.	Yedi Su	Alma Ata
15.	Akmolla	Petropavlovsk (Kızılyar)
16.	Zakaspi (Hazar ötesi)	Aşhabad

23 Ocak 1906 toplantısında "İttifak" nizamnamesi kabul edildikten sonra (ancak bu karar 16-21 Ağustos 1906'da Nijni Novgorod'ta yapılan üçüncü toplantıda da tekrar gözden geçirilmişti) "Devlet Dumasına" Müslüman temsilcilerini seçtirme meselesi görüşüldü. Neticede Rus hükûmetinden Müslümanlar sayısı oranında Duma'ya millet vekili sokmak için müracaat etme kararı verildi. Toptantıda Rus siyasî partileri ile işbirliği meselesi de görüşüldü ve ancak bazı bölgelerde Kadet'lerle işbirliği yapılmasına karar verildi. Toplantının kararları aşağıdaki Rusça bir dilekçeyle hükûmete de bildirildi:

Karar

"II. Bütün Rusya Müslümanları (Petersburg) Kongresi Rusya'nın çeşitli şehir ve bölgelerinde yaşayan Müslümanlar 15-23 Ocak tarihleri arasındaki ikinci Müslüman kongresinde (aşağıdaki) kararları aldılar :

Geçen yıl ilân edilen İmparator Hazretlerinin 17 Ekim beyannamesi ve 12 Aralık tarihli fermanına binaen Müslümanlar, Rusya İmparatorluğu'nun başşehrinde, İmparator Hazretlerinin, Yüce hükûmetin, Rus toplumu ve basınının önünde müslümanların dinî ihtiyaçlarını tesbit ile ilgili meseleleri hâlletme ve Devlet Duması seçimleri hakkında fikirlerini açıklamaya karar vermişlerdir.

Rusya'nın çeşitli sosyal grupları, hükûmetten izin alarak yaptıkları kendi kurultaylarında kendi fikirlerini bildirdiler. Fakat, biz (Müslümanlar), kanunî hakkımıza dayanarak diğer vatandaşlar gibi, kurultay yapmak için hükûmete müracaat ettikse de maalesef ricamız bugüne kadar neticesiz (cevapsız) kaldı. Hükûmetin bu haksız davranışı karşısında biz Müslümanlar 13-22 tarihlerinde düzenlenen mecliste (toplantıda) bir nizamname (tüzük) hazırladık. Buna göre, Devlet Duması seçimlerine çok az bir zaman kaldığından bütün Rusya Müslümanları "Konstitüsyon Demokrat (Meşrutiyetçi Demokrat: Kadet) Partisi" ile işbirliği yaparak, bu parti çevresinde seçimlere katılacaklardır. Bunun dışında Rusya müslümanları Duma seçimlerine kendi nüfusları nisbetinde üyenin seçilmesinin sağlanması gerektiğine dair kararlarını gerçekleştirmek için imkân verilmesini talep etmektedirler"([97]).

---

(97) ayn.esr., s.219.

Rusya Müslümünlarının üçüncü toplantısı (16-21 Ağustos 1906): "İttifakın üçüncü toplantısı" diye de anılan Rusya müslümanlarının bu kongresi Nijni Novgorod'ta (Mekerce Panayırı'nda) yapıldı. Daha önce gene Nijni Novgorod'ta (Oka nehri üzerinde yapılan gezinti esnasında) ve Petersburg'ta yapılan toplantılar Rus makamlarından resmî izin alınmadan gizli yapılmıştı. Üçüncü kongre ise Rusya Türklerinin ilk aleni toplantısı olması yönünden daha büyük ehemniyete haizdir. III. kongrenin yapıldığı tarihlerde Rusya İmparatorluğu'nda mühim değişiklikler olmuş I. Duma toplanmış (10 Mayıs 1906), fakat aşırı talepleri yüzünden dağıtılmıştı (21 Temmuz 1906). Devlet Dumasındaki "Müslüman franksiyonu" Nijni Novgorod kongresi için gerekli izini alma görevini üyesi Mirza Seyit Gerey Alk(in)'e vermişti. Fakat o bu izini alamayınca bu sefer izin alma işini Kadı Abdürreşid İbrahim, Alim Maksud(ov) ve Lütfullah İshak(ov) üstlendiler. Asıl maksadlarını belirtikleri takdirde izin alamayacaklarını anlayan bu zatlar içişleri bakanlığını iknâ edebilecek bir formül düşünerek buldular ve dilekçeyi bakanlığa yolladılar. Bakanlığa verilen dilekçe aynen aşağıdaki gibi idi :

"...Rusya mutlakiyetinin (otokrasi) en sadık bendeleri olan biz Rusya Müslümanları, panislamizm (İslam birliği) fikrinin ve halkın geleceğini tehlikeye sokan sosyalizm, anarşizm gibi yıkıcı düşüncelerin geniş halk kitlesine nüfuz etmesinden endişe ederek ve bu fikirlerin islâmiyetin kurallarına da aykırı olduğunu göz önüne alarak, bu nevî akımlarla mücâdeleye karar verdik. Rusya Müslümanları dıştan gelen yeni fikirlerden uzaktırlar. Biz, çarımız ve tahtına, atalarımız gibi, panislamizm gibi fikirlerin yayılmasına karşı aşağıdaki hususları görüşmek üzere bir toplantı yapabilmemiz için müsaadelerinizi ricâ ediyoruz ;

1. Basında şeriata aykırı çıkan görüşlerle mücâdele;

2. Molla, müftü ve şeyhülislamların halk tarafından seçilmesi ve din adamlarının malî durumunun ıslahı;

3. Mektep ve medreselerin mollaların elinden alınarak halkın idaresine verilmesi ve ıslah edilmesi;

4. Din adamlarının maddî durumlarının düzeltilmesi için gereken meblağı toplama, eğitim için yapılacak teberrular ve vakıflar mes'elesi."

Bu taktik ile içişleri bakanlığından toplantı için gerekli izin alınabildi(98). Ancak uygulanan taktik Müslümanlar kongresine âdeta gericiler toplantısı süsü verdiğinden, "İttifak"ın ileri gelenleri arasında asabiyet ve öfke uyandırmış, İsmail Gaspıralı, Mirza Seyid Gerey Alk(in), Ali Merdan Topçubaşı gibi liberal görüşlü şahıslar bu kongreye katılmak istemediklerini dahi bildirmişlerdi. Ancak Reşid İbrahim'in kongre önünde yaptığı açıklama sonunda bu şahıslar yatıştırılabilmişti.

16 Ağustos 1906'da açılan Rusya Müslümanlarının 3. kongresi resmî izine dayandığı için önceki iki toplantıya nazaran hayli kalabalıktı. Toplantıya bir hayli Türk ve Rus gazetelerinin muhabirleride katılmıştı. Kongrenin başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı getirildi. Tebrik telgraflarının okunmasından sonra gündem konusunda münakaşalar çıktı. Çünkü Reşid İbrahim'in hazırladığı gündemde, hükûmete verilen dilekçeye sadık kalınarak, herhangi bir siyasî maddeye yer verilmemişti. "İttifak"ın önderleri ise sırf kültür meseleleri ile uğraşmaktan ziyade, siyasî bir teşkilat kurmayı arzuluyorlardı. Bu konuda Yusuf Akçura ile İsmail Gaspıralı uzun birer ko-

---

(98) A. Arşaruni-H. Gibadullin, **Oçerki pan-islamizma i pantyurkizma Rossii**, Moskova 1931, s.29.

nuşma yaptılar. Sonra tarihçi Hadi Atlasî ''İttifak'ın program ve nizamnamesinin XX. y.y. şartlarına göre hazırlanmadığını belirterek'' tenkit etti. Ufa vali yardımcısı Sırtlan(ov) bazı tenkitlerde bulundu. Reşid İbrahim ise Rusya'daki 20 milyon Müslümanı değil, yeryüzündeki 300 milyon Müslümanı birleştirmek gerektiği fikrini ileri sürdü. Yusuf Akçura ile ''İttifak''ın bütün Müslümanları değil, ancak Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunu toplayarak siyasî bir güç olmayı arzuladığını belirtti. O, bu konuşmasında Bulgar müslümanlarının, Avusturya'daki Leh ve Çeklerin de milliyetçi temele dayanan siyasî partiler kurarak kendi dinî ve millî menfaatlerini kolladıkları hakkında örnekler verdi.

Herşeye rağmen kongrenin müzakere ettiği en mühim konu eğitim meselesi oldu. İlerlemenin ancak eğitim yoluyla olacağına kanaat getiren kongre bu konuyu incelemek üzere 15 kişilik bir komisyon kurdu ve Kazanlı öğretmen Abdullah Apanay'ın başkanlığındaki bu komisyon bir rapor hazırladı. 18 ve 19 Ağustos oturumlarında kongre aşağıdaki 31 maddeden oluşan eğitim raporunu kabul etti[99] :

1. Bütün köylerde Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.

2. Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı orta okullar açılacaktır.

3. Okullarda eğitim **ana dilde** olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dilı eğitim ilkokullarda mecburî değildir, ancak orta okullarda ders programına alınmalıdır.

4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından ufak olmamalıdır.

(99) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.99 v.d.

5. İlk ve orta okullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekim'den 15 Nisan'a, şehirlerde 1 Eylül'den 15 Mayıs'a kadar sürer.

6. Orta okullara ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.

7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkân dahilinde heryerde aynı programa göre yapılacaktır.

8. Okullarda tek bir programın tesbiti gayesi ile Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, meselâ Kazan, Petropavlovsk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray v.b. kongreler düzenlenmelidir.

9. Ağustos 1907'de Kazan'da bütün Rusya Müslümanları öğretmenleri delegelerinin bir kongresi düzenlenecektir. Burada mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Muallimler Birliği" kurma meselesi görüşülecektir.

10. Okullarda sağlık kurallarına ehemmiyet verilecektir.

11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, zemstvo (özel idare) ve belediyeler tarafından yapılacaktır. Bu iş ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmesiz tatbik edilecektir.

12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburi olacaktır.

13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.

14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.

15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.

16. Öğretmen okullarımn ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitimciler yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.

17. Kazan, Baku, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.

18. Müslüman okullarının öğretmenleri ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan yararlanırlar.

19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere **ana dili** ve edebiyatı okutulur ve öğretilir.

20. Okullarda okutulacak kitapları ve en iyi eserlere verilecek mükâfatları tesbit için "Bütün Rusya Öğretmenler Kongresi"nde bir komisyon kurulacaktır.

21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve **ana dili** dersleri daha esaslı yapılmalıdır.

22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevelli heyetlerine Müslümanlar da üye olarak seçilir.

23. Medreselerde (yüksek okul) eğitim ve maddî imkânların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.

24. Dinî bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhanî müesseselere devredilmelidir.

25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dinî müesseseler tarafından teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.

26. Medrese talebeleri Rus orta okul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.

27. Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları, sadece imam ve hatip sınıflarına haiz olanların müderrislik yapmaları lazımdır.

28. Medreseler halk tarafından seçilen imam ve mütevellilerin gözetimi altında olacaktır.

29. Müderrislik hakkını almak için

a) Seçilmiş olmak,

b) İmtihan vermiş olmak,

c) Dinî meclis tarafından tasdik edilmiş olmak, gerekmektedir.

30. **Ebedî Türk dilinin** (Türkiye Türkçesinin) öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için orta okullarda (iki ve üç sınıflı) mecburî olup, imkân dahilinde ilkokullarda da okutulmalıdır.

31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanır.

Bu eğitim raporunun en mühim özelliği bütün Türk okullarında ortak bir tedrisat yapılmasına yönelik tekliflerle, Türkleri birleştirici edebî Türkçe (Türkiye Türkçesi)'nin mecburi okutulması hususundaki karar idi.

Rusya Müslümanlarının III. kongreleri toplanmadan önce Rusya Eğitim Bakanlığı "Rus olmayan milletlerin (gayrı Rus) eğitimi" ile ilgili bir lâyıha hazırlamıştı. "31 Mart (1906) Kuralları" diye bilinen bu lâyıha, 26 Mart 1870 tarihli, Orenburg Ruhanî idaresine tâbi mektep-medreselere ait tedbirler ve harf fermanının genişletilmiş bir şekli olup, Müslüman çocuklarını Ruslaştırmayı göz önünde bulunduruyordu. 31 Mart 1906'da Eğitim Bakanı tarafından ilân edilen 37 maddelik "kural" o sene Haziran-Temmuz aylarında müfettişlere ve bütün vilâyetlerdeki öğretmenlere yollandı. "31 Mart Kuralları'nda en mühim madde transkripsiyonla ilgili olanı, yânî gayrı-Rus milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları mecburiyetini getiren madde idi. Papas İlminski tarafından iler sürülen bu fikir bir kanun maddesine sokulmuş, Sovyet ihtilâlinden sonra da (1940'larda) tam mânâsıyla yü-

rürlüğe konulmuştu. Yânî Türk boylarına Rus (Kril) harflerini kullanma mecburiyeti Rusya İmparatorluğu devrinde atılmış bir fikirdir. Tabii ki şu 37 maddeden ibaret "31 Mart Kuralları" Müslümanlar arasında haklı tepkiye sebep olmuştu[100]. "31 Mart Kuralları"nın mühim maddeleri şunlardı :

2. Yabancıların (gayrı Rus milletlerin) ilkokulları -o halkı dil ve âdet yönünden Ruslara yaklaştırmak maksadı ile-te'sis edilir.

4. Öğretmenler o halk arasından veya o dili bilen Ruslardan seçilir.

5. Bir bölgede çeşitli milletler yaşıyorsa, ilkokullardan sonraki eğitim hepsi için Rusça yapılır.

7. Yabancıların iki yıllık okullarında din, okuma-yazma ve aritmetik dersleri kendi dillerinde okutulur. Ayrıca Rus dili, Rus musikisi dersleri verilir. Altı yıllık okullarda ise Rus okullarındaki eğitim programı aynen uygulanır.

10. Yabancıların okulunda Rusça bilenler veya bilmeyenler için ayrı sınıflar açılır.

11. Rusça bilmeyenler ilk iki yıl ana dilinden sonra Rusça eğitim görürler. Ana dili ancak tercüme maksadıyla kullanılır.

13. Yabancı okulların kitapları ana dilinde ve Rus harfleri ile basılır. Kendi millî alfabeleri olanların kitapları ise her iki alfabede basılır.

17. Ruslarla birlikte karışık şekilde yaşayan milletlerin çocukları Rus okullarına devam ederek ilk yılı kendi dillerinde eğitim görürler, daha sonraki eğitim ise Rusça yapılır.

---

(100) ayn.esr., s.102.

20. Din dersleri önce ana dilde daha sonra Rusça okutulur. Fakat bölgenin hususiyetine göre din eğitimi tamamen ana dilde de yapılabilir.

21. Kilise şarkıları Hıristiyanlık nurlarına yabancıların kalplerine yerleştirmekte en güçlü vasıta olduğu için yabancılara kilise şarkıları öğretilir. Kilise şarkıları kilise diliyle veya yerli halkın diliyle öğretilir.

22. Dua ve ibadet kitapları Rusça veya ana dilde basılır.

25. Rusça dil eğitimi o milletin diline aşina Ruslar tarafından yapılır.

35. Medreselerde yalnız Rusya'da basılan kitapları okutmak için müfettiş müsaadesi gerekir.

36. Rusça öğretmeyen, geçimini te'min edemeyen ve müdürünün yetki belgesi olmayan yabancı din okullarına müsaade verilmez.

Tenkitler ise şu mealde idi :

1 — Hükûmet Rusya Müslümanlarını, Kalmuk, Çuvaş, Çeremiş, v.b. gibi dinden, mektepten, millî alfabeden ve edebiyattan yoksun zannediyor.

2 — Rusya Müslümanları yıllarca türlü zahmetlere katlanarak millî kültürlerini muhafaza etmişlerdir. Onların "kadîm" ve "cedîd" okulları mevcuttur.

3 — Çocuklarımıza ana dillerini öğrenmeleri için Rus harfleri mecburî kılınmak isteniyor. Arap harfleri dizgide zor olmakla berâber yazıda kullanılması çok kolaydır. Alfabemiz, dinimiz ve tarihimizle sıkı sıkıya bağlıdır.

4 — 34. maddede kitapların kontrolü müfettişlere bırakılmakla, eserlemizin sansür edilmesi ve hattâ yasaklanması yoluna gidilmektedir.

5 — Ayrıca dinî ve başka kitapların Rusya'ya sokulması "izne tabidir" denilerek, zaten yetersiz olan kitaplara tekrar bir sınırlama konulmaktadır.

6 — 12. madde "2 yıllık sınıflarda eğitim ana dilde ve Rusça olarak hazırlanmış kitaplardan yaptırılır" denilmektedir, fakat henüz mevcudu olmayan bu kitapları kimlerin hazırlayacağı meselesi açıklanmamıştır.

7 — 26. madde, bir kaç asır boyunca Rusya Müslümanlarının şahsî yardımlarıyla ayakta duran onbinlerce mektep ile yüzlerce medreseyi kapatmayı göz önünde bulundurmaktadır.

8 — Rusya Müslümanlarının dinî okullarını Müslüman din adamlarının kontrolünden alarak, gayrı müslim müfettişlerin kontrolüne bırakmak hatahdır.

Müslümanlar "31 Mart Kuralları"nı tenkit etmekle yetinmeyip, başbakan Graf Vitte'ye protesto mektupları ve telgrafları gönderdiler. Huzursuzluk artınca bazı vilâyet yöneticileri kendilerine göre tedbirler aldılar. Meselâ Simbirsk genel valisi (gubernator) Dubasov Müslümanları teskin için Rusça ilânlar dağıttı. Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultan (ov) 3 Aralık 1906'da İçişleri Bakanı Kaufman'a transkripsiyondan (Rus harflerini kullanmak mecburiyetinden) vaz geçilmesini ricâ eden bir telgraf yolladı. Kaufman 28 Aralık'ta 26621 numaralı cevabında :

a) İçişleri bakanlığı tarafından islâm mektep ve medreseleri için hazırlanmakta olan genel nizamlar henüz tamamlanmamış olup, hazırlanıncaya kadar 31 Mart Kuralları'nın 32., 33., 34., ve 36. maddeleri geçerli değildir;

b) 9. madde Müslüman mektep-medreseleri ile ilgili değildir;

c) Aslında transkripsiyon konulmak mecburiyeti göz önünde bulundurulmamıştır. Bu madde gayrı Rus gençlerin Rusça öğrenmelerini kolaylaştırmayı göz önünde bulundurmaktadır diyerek bu işi savuşturdu.

Ekim 1906'da 5-10 Müslüman ve 30'dan fazla Rustan müteşekkil bir hey'et Kaufman başkanlığında üç defa toplanmışsa da, Müslümanları tatmin edecek bir sonuca erişmedi; yeni kurallarda bir değişiklik olmadı; transkripsiyonla ilgili 13. madde uygulanmadı. (Bu hey'etteki Ruslar arasında Avstavmov, Elektorov gibi meşhur misyonerler, Pinegin, Baruvinikov, Derevinski gibi muhafazakârlar vardı)([101]).

Rusya Müslümanlarının III. kongresinde görüşülen mühim meselelerinden biri de "Dinî Ruhanî müesseselerin ıslahı" idi. Bu madde için de bir komisyon kuruldu ve başkanlığını Kazanlı müderris Âlimcan Barudî yaptı. Komisyonun 13 maddeden ibaret raporu 19 Ağustos'ta kongre tarafından müzakere edildi. Raporda Rusya Müslümanlarının dinî müesseselerine ait yürürlükteki kanun ve hükümlerinin değiştirilmesi; Rusya'daki müftülerin (Kafkasya'da iki, Ufa, Kırım ve Türkistan'da birer) halk tarafından serbestçe seçilmesi; bütün Müslüman ruhanîlerinin maaş alarak hukuken Rus papazları ile aynı dereceye getirilmesi teklif ediliyordu. Ayrıca kongre başkanı Ali Merdan Topçubaşı'nın Kafkasya'daki sünnîlik ve şiîlik gibi mezhep ayrılıklarının teşkilât meselesinde hiç bir rol oynamaması gerektiği hususundaki teklifi oybirliği ile kabul edildi. Rusya Müslümanları mezhep ayrılıklarının birlik kurmağa mânî teşkil etmediğini belirtmiş oldular.

(101) M. C. Bigi, ayn.esr., s.250.

Kongrede alınan kararlar bir temenni mahiyetinde olup, kanunla bağlayıcı tarafı olmamakla beraber, Rusya Müslümanlarının o devirdeki problemlerini ve görüşlerini belirtmesi yönünden büyük ehemmiyet taşır. Görüldüğü üzere, Rusya'da devlet yönetimine katılmayan Rusya Müslümanları bu nevî kongre, toplantı ve hükûmete yolladıkları dilekçe ve heyetlerle kendi arzularını belirterek, dinî ve millî mücadelerini yürütmeğe başlamış oldular.

III. kongrede "İttifak"ın programının müzakeresine başlarken, Kazan şubesi 6 maddeden ibaret kendi programını okuyarak buradan programa ilâveler yapılmasını teklif etmişti. Daha sonra Ali Merdan Topçubaşı'nın Rusça teklif ettiği 79 maddeden ibaret "İttifak" programı ile nizamnâmesi madde madde okunarak görüşmeler yapıldı.

Rusya Müslümanlarını "İttifak" programında yer alan mühim maddeler şunlardı :

Siyâsî Program

1. "İttifak"ın talepleri : Zamanın durumunun şartlarına ve bu programın maddelerine uygun şekilde siyâsî, iktisadî sosyal ve dinî işleri ıslah etmek için hemfikir olan Rusya Müslümanlarının faaliyetlerini birleştirmektir.

2. Siyâsî medenî hayatın nizamlarına hürriyet, hakkaniyet, insaniyet esâslarına göre tesis etmek için, bütün halka ve müslümanlara da medenî hakların verilmesi ve devlet idaresinin anayasaya dayandırılması, yânî teşriî, icrâî ve yetki vazifeleri halk vekillerinin elinde olması gerekir.

Medenî Hukuk

3. Erkek ve kadın; bütün halk, din, kabile, kavim farklarına bakılmaksızın kanun karşısında eşit olacaktır.

4. Her türlü imtiyaz kaldırılmalıdır.

5. Herkes hürdür, şahsı masundur.

6. Herkesin meskeni başkalarına yasaklanmıştır.

7. Herkesin mülkü başkalarına haramdır.

8. Herkesin yerleşme ve (dilediği yere) seyahat hürriyeti vardır.

9. Her nevî ticaret ve zanaat serbestir.

10. Devlet memuriyeti herkese açıktır.

11. Vatandaşların din ve inanç hürriyeti vardır.

12. Vatandaşların söz ve fikir hürriyeti vardır.

13. Vatandaşların toplantı hürriyeti vardır.

14. Herkes her türlü cemiyet kurmakta serbesttir.

15. Herkesin her türlü resmî makama müracaat etme, dilekçe verme hürriyeti vardır.

16. Bütün bu esaslar anayasaya alınır.

Devletin Şekli

17. Rusya İmparatorluğu'nun devlet şekli "meşrutî monarşi" olmalıdır.

18. Halk tarafından seçilen millet vekilleri parlamentoyu teşkil ederler.

20. Kanunları parlamento vaz eder.

21. Bakanlar kurulunun hiçbir kararı, emirnâme, ferman veya kanun şeklini alamaz.

23. Bütçe her yıl parlamento tarafından tasdik edilir.

24. Millet vekilleri arasından seçilen bakanlar kurulu monark (çar) tarafından tasdik edilir. Bakanlar ancak parlamentoya karşı sorumludurlar.

Dinî Nizamlar

25. Herkes istediği dine inanma hürriyetine sahiptir.

26. Herkes dilediği şekilde ibadet eder.

27. Rusya Müslümanlarının hukuku :

a) Dinî merkez kurar,

b) Din adamlarını seçer,

c) Dinî işlere nezaret hakkı islâm cemaatı elindedir,

ç) Mektep, medrese, yurt, türbe, hayrat ve vakıfların mülkleri Müslümanlara iade edilir, tassaruf hakkı onlarındır.

Mahalli Muhtariyet

28. Devletin her yerinde cins, din, sınıf farkı gözetilmeden doğrudan- doğruya ve gizli oyla yapılacak seçimle ufak çapta muhtariyet tesis edilir.

29. Birkaç ufak muhtariyet (kurulu)'in birleşmesinden orta dereceli muhtariyet kurulları vilâyet meclisini teşkil ederler.

30. Mahalli muhtariyet idarelerinin faaliyetleri arasına emniyet işleri de girer. Toplanan vergilerin bir kısmı bu muhtar idarelere (özel idare) verilir.

32. Devlet tarafından tayin edilen memurlar mahalli muhtariyet idareleri hizmetlerinin kanunlara uygunluğunu kontrol eder.

33. Vilâyet meclisleri vilâyetle ilgili işlerde kanun çıkarmak hakkına sahiptirler.

35. Vilâyet meclisinde çoğunluğa sahip kavmin dili o bölgenin resmî dili kabul edilir.

36.Bütün milletler kendi dillerinde eğitim ve neşriyat yapma hakkına sahiptirler.

Adlî İşler

37. Bugüne kadar kurulan her nevi olağanüstü mahkemeler ilga edilerek, 20 Kasım 1864 kanununa uygun bir şekilde sulh ve ceza mahkemeleri kurulur.

38. Mahkemelerde kanun karşısında herkesin eşitliği hakkındaki kurala riayet edilir. Mahkemeler herkese açıktır.

39. Mahkemelerde hâkimlik, jüri üyeliği yapmak için mal-mülk sahibi olma şartı aranmaz.

(Bundan sonraki maddelerde muhakeme usulleri ve hapishanelerin ıslahı gibi konulara yer verilmişti.)

Eğitim (Maarif)

46. İlkokul tahsili mecburi olup, eğitim ana dilde yapılır.

47. İlk eğitim mahallî muhtariyet idarelerinin yönetimi altındadır. Eğitim ana dilde ve millî alfabe ile yapılır.

49. Her nevî mektep-medrese kurmak serbesttir.

50. Üniversiteler özerktir.

53. Rusya Müslümanları her nevî okul açmakta, ilmî müesseseler kurmakta, ana veya yabancı dilde tedrisat yapmakta, yabancıları da öğretmen olarak tayin etmekte, her çeşit yayın yapmakta serbesttirler.

Malî İşler

(54-57. maddeler vergilerin azaltılmasını ve umum tahsilâttan millî muhtariyet idaresine de pay verilmesini ön görüyor.)

Toprak Meselesi

58. Toprağı fiilen işleyenlere (topraksız köylülere) toprak verilir

59. Toprak muhtaç vilâyet sakinlerine dağıtılır. Mecburî iskân usulü kaldırılarak, gasp edilen topraklar esas sahiplerine iade edilir.

60. Devlet mahalli muhtariyet idarelerine ait bölgelerde ziraat ve hayvancılığı geliştirmek için tedbirler alır.

61. Pomeşçiklerin (büyük çiftlik sahipleri) yönetiminde olan mecburi hizmetliler (serfler) serbest bırakılır. İşçi kanunları toprak işçileri (köylüler) için de geçerlidir.

62. Su kullanma kanunları ıslah edilir.

İşçi Meseleleri

63. İşçi kuruluşları ve sendikalar kurma hürriyeti vardır.

64. Azami çalışma gün ve saatleri tesbit edilir.

65. Fazla mesai ve gece işlerinin mümkün olduğu nisbette yasaklanması usûlüne gidilir.

66. Kadın ve çocukların ağır işlerde çalıştırılmaması ve erkek işçilerin de emniyetinin sağlanması için kanunlar hazırlanır.

67. İşçiler için hastalık sigortası tesis edilir.

68. İşçilerin sakatlığı, mâlüllüğü halinde devlet yardım eder.

69. İş kanununa riayet etmeyenleri cezalandırmak üzere cezai kanunları tesbit edilir.

70. İş ihtilaflarını hâl etmek için işveren ve işçilerden kurulu bir uzlaşma organı tesis edilir.

71. İş ve işçi kanunlarını gözetlemek için bir "teftiş bakanlığı" kurulur. Gözetme heyetindeki işçi vekilleri de bulunur.

"Müslüman İttifakı" Cemiyetinin Nizamnamesi

(Cemiyetin İsmi, Dairesi, Maksadı ve Faaliyet Yolu)

Bu nizamnâme tab olundu Abdül-Reşit (of)'un Elektrik basmahanesinde St. Petersburg, Glazovski 12'de :

1. Cemiyetin ismi "Müslüman İttifakı" (Partisi) olup, Rusya dahilinde faaliyet gösterir.

2. "Müslüman İttifakı" cemiyetinin maksadı Rusya'da kanun yolu ile meşruti idare kurulması için 17 Ekim 1905 manifestosunun yerine getirilmesini ve terakkiyesini talep etme hususunda Rusya Müslümanlarının siyasî ve içtimaî hareketlerini birleştirmekten ibarettir.

3. Bu maksadı gerçekleştirmek için "Müslüman İttifakı" cemiyeti aşağıdaki faaliyetleri yapar:

a) Rusya hükûmetinin siyâsî mes'elelerini, içtimaî ve iktisadî işlerini tezekkür eder.

b) Bu meseleler hakkında yol gösteren programlar neşr eder ve bu başka hükûmet işleri ile ilgili (kanun tekliflerini) hazırlayarak (bunları da) yayınlar.

c) Cemiyetin maksadına hizmet ederek gazeteler ve risaleler gibi yayın organlarını kurar.

ç) Devlet Duması için seçimlerde fikir ve maksatlarını neşr (etmek) için toplantılar yapar ve çeşitli faaliyet gösterir (Meselâ; Açıklamalar yapar, umumî bilgiler verir) ve seçim hareketlerine fiilen iştirak eder.

4. Cemiyete dahil olmak ve ondan ihraç edilmek: (Sentralnıy komite) veya idare mahaline (Mestnıy komitet) müracaat ederler ve bu komite tarafından kabul olunurlar. Nizamnameye göre hakkı olmayanlar cemiyete üye olamazlar.

5. Üye olan kimse şu durumlarda cemiyetten çıkar: Eğer bunu kendi isterse veya iki sene üyelik ücretini tediye etmezse.

6. Uygunsuz hareketleriyle açık ve gizli surette cemiyete zararlı olan üyeler idare-i merkeziyenin kararı ile cemiyet azalığından çıkarılırlar. Bunlar şayet kendileri isterlerse idare-i merkeziyenin bu kararını delege toplantısında şikayet edebilirler.

7. Cemiyetin her üyesi idare-i merkeziyenin kasasına her sene elli kopeykten az olmamak üzere aidat öder. Bu para idare-i merkeziyenin mahallî idaresi veya onun vekilleri vasıtasıyla tediye olunup, karşılığında cemiyet tarafından hususî bir senet (makbuz) verilir. Toplanan paranın ne kadarı idare merkezi ve idare mahalli masraflarına sarf edilmesi mümkün olduğu, bunların ihtiyaçları nisbetinde olarak, umumî delegeler toplantısında (umumî hey'et toplantısında) tesbit edilir.

Cemiyetin İdare Organları

8. Cemiyetin idare organları :

a) Delegeler umumî toplantısı,

b) Şube üyelerinin umumî toplantısı,

c) İdare-i Merkeziye (idare hey'eti) ve

ç) Mahalli idareler.

Delegeler Umumî Toplantıları

9. Cemiyetin umumî delegeler toplantısı senede en az bir defa olur, bu toplantıya mahallî şubelerin umumî toplantılarında her 50 üye başına bir kişi olarak seçilirler ve her mahalli şube, delegeler toplantısına en az bir üye göndermek zorundadır. Toplantı delegelerinden başka oy verme hakkına sahip olanlar şunlardır :

a) İdare-i Merkeziye üyeleri ve

b) Toplantının yapıldığı yerin mahallî idare üyeleri.

10. Umumî delegeler toplantısı idare-i merkeziye tarafından veya mahalli idarelerden en az beşinin ortak istekleri ile yapılır.

11. Umumî delegeler toplantısında cemiyetin işleri, veyahut onun şubelerini ilgilendiren mes'eleler hallolunur. İdare-i Merkeziye üyeleri seçilir, idare merkezinin hesapları (gelir ve masrafları) tetkik ve tasdik edilir, cemiyetin ve hususen İdare-i Merkeziye'nin göreceği işler hususunda karar verilir, cemiyetin idarelere olan tâlimatı tasdik edilir, cemiyeti para temin etmek için tedbirler düşünülür, senelik delegeler toplantısı da halledilmesi lazım gelen mes'eleler tayin (tesbit) olunur.

İdare-i Merkeziye (Sentralnıy Komitet)

12. Cemiyetin idaresi (provlinya'sı) Petersburg'ta bulunan İdare-i Merkeziye üyeleri birer sene müddetle her sene yapılan "umumî delegeler toplantısı" tarafından seçilirler. Bunlar cemiyetin azaları olup, sayıları toplantı tarafından tesbit edilir, ancak 15 kişiden az olamaz; seçim gizli oylama ile olur, en çok oy alanlar seçilirler. İdare-i Merkeziye azalığına seçilmiş olanlardan sonra en çok oy alan ve onların sayısı kadar kimse yedek aza olurlar. İdare-i Merkeziye üyelerinden biri eksildiği vakit onun yerine yedeklerden en çok oy alan, sıra ile asil üye olur. İlk umumî delegeler toplantısına kadar İdare-i Merkeziye üyeleri, muvakkat olarak, cemiyetin kurucular tarafından seçilir.

13. İdare-i Merkeziye hey'eti, seçilmiş azalardan başka, kendisinin davet ettiği kimseler ile çoğaltılabilir. Fakat bunların sayısı İdare-i Merkeziye üyelerinin 1/3'nden fazla olamaz.

14. Mahallî komitelerin başkanları Petersburg'ta bulundukları vakit İdare-i Merkeziye'nin meclislerine iştirak eder.

15. İdare-i Merkeziye'nin vazifeleri şunlardan ibarettir : Cemiyetin umumî işlerini yürütür, umumî delegeler toplantısını çağırır, İdare-i Merkeziye kararlarının icra olunmasına dikkat eder (verilen her kararı kendi icra eder). Bütün mahalli idareler ile temaslarını sürdürür, talimatlar verir, yeni düzenlemelerde bulunur, cemiyet adına akitler yapar ve ilân eder. Cemiyetin fikirlerini yayan gazete vs. basın vasıtalarına direktifler verir. Cemiyet mallarını ve kasasını idare eder, delegeler toplantısını hazırlar, her nevî mahkemeler resmî daireler ve fırkalar huzurunda cemiyeti temsil eder, devlet dairesine seçim işlerini organize eder, kısacası : Kanunî olan her çeşit yoldan cemiyetin maksadını yerine getirmeye gayret eder. İdare-i Merkeziye hükûmet huzurunda umumî daireler ve başka cemiyetler indinde cemiyetin temsilcisi olarak tanınır, cemiyetin daimî bürosu ve mahallî idareleri ile ilgili olan talimatını tasdik eder.

16. İdare-i Merkeziye'nin dahilî teşkilâtı, mesela "Daimi Büro" kuruluşu, çeşitli mes'eleler hakkında komisyonlar teşkili ve İdare-i Merkeziye azaları arasında işlerin taksimi gibi şeyler bu nizamnameye uygun olarak ve umumî delegeler toplantısının kararı dairesinde, İdare-i Merkeziye tarafından düzenlenir.

17. İdare-i Merkeziye, başkan ile sekreterini kendi üyeleri arasından seçer.

18. Akitler, dokümanlar, cemiyet için ancak şu durumda resmiyet kazanır : İdare-i Merkeziye azalarının.......... beşi tarafından imza edildiği takdirde.

Mahallî Şubeler (Mestnıy Adel'ler)

19. Cemiyetin en az on azası olan gubirnalarda (eyalet), oblastlarda (idarî bölge), veya başkent, gubirna, uzeyd (bölge) şehirlerinde bu nizamnameye uygun faaliyet göstermek üzere cemiyetin "Mahallî Şubeleri" teşkil olunur. Bunların kuruluşları İdare-i Merkeziye'ye haber verilir.

20. "Mahallî Şubelere" dahilî teşkilâtlarını işbu nizamnameye muvafık ve "delegeler toplantısı" ve "İdare-i Merkeziye" kararlarına aykırı olmayacak surette kendileri tanzim ederler.

21. Uygunsuz hareketi ile cemiyetin faaliyetine zarar getiren "Mahalli şubenin" faaliyetini tatile veya o şubeyi büsbütün kapamaya İdare-i Merkeziye'nin hakkı vardır. İdare-i Merkeziye'nin bu tutumunu yerinde görmeyenler Umumî delegeler toplantısına şikayet edebilirler.

"Mahallî Şube" azaları ile "Mahallî İdare" azalarının umumî cemiyetleri

22. Cemiyet üyelerinin gubirnalar'da, oblast'larda, yahut şehirlerde senede bir kere yapılan umumî toplantıları o yerin "Mahallî şube"sinin faaliyeti hususunda yol gösterir ve gerektiğinde emirler verir.

23. Bu toplantılarda, gubirna, oblast ve şehirlerdeki "Mahallî idarelerin" üyeleri seçilir, bunların sayısı toplantıda tesbit edilir, cemiyetin azaları arasında bir sene müddetle ve kapalı balatirofka (seçim) usûlü ile seçilen bu üyelerin sayısı üçten az olamaz.

24. Gubirna, oblast veyahut şehirlerdeki "Mahalli idareler", "Mahallî şubeler" hakkında bu nizamnamenin 12. ve 16. maddelerine ve İdare-i Merkeziye'nin kararına muvafık hareket edilir.

25. Bir okrug (bölge) dahilindeki olan birkaç "Mahallî İdare"nin faaliyetlerini birleştirmek için o okrug'taki "mahallî idare"ler tarafından temsilciler seçilerek hususî bir komite (seçim dairesi komitesi) teşkil edilir.

26. "Mahallî idareler" faaliyetler, durumları ve kendi hey'etlerinde hasıl olan değişiklikler hususunda ayda bir kere "Okrug komitesine" ve İdare-i Merkeziye'ye haber verirler.

Delegelerin Mahallî Toplantıları

27. Delegelerin mahallî toplantıları iki türlü olup, biri oblastnoy (oblast dahili), diğeri gubirnskidir (gubirna dahili). Oblastnoy toplantı birkaç gubirnadan davet edilir. O gubirnaların izbiratilni (seçim) komitelerinin rızaları ile, gubirnski toplantı o gubirnada olan komitelerin rızaları ie davet olunur.

28. Oblastnoy ve gubirnski toplantıları cemiyetin yalnız o daireleri ile ilgili mes'eleleri müzakere eder.

Malî Murakabe (Usûlü)

29. Gelirler ve masraflar ve ayrıca gayr-ı menkullerin idaresi hususunda mahallî idareler, kendi "umumî toplantı"larına hesap verirler. İdare-i Merkeziye ise "Umumî delegeler toplantı"sına hesap verir.

Nizamnâmenin Değiştirilmesi Hususu

30. Bu nizamnamenin değiştirilmesi İdare-i Merkeziye'nin teklifi üzerine "Umumî delegeler toplantısı"nda mevcut olan üyelerin üçte ikisinin kararı ile mümkündür.

Müzakereler esnasında kadınların seçme seçilme hakları (18. madde) mes'elesinde büyük tartışma oldu. Bilhassa bazı

din adamları kadınları aşağılayıcı tabirler kullandılarsa da, kadınların seçme seçilme hakları kabul edildi. Muhtariyetle ilgili 33., 34. ve 35. maddeler görüşülürken İsmail Gaspıralı ile Yusuf Akçura bu maddeleri gerçekçi bulmayarak, "bu nevî bir muhtariyet İngiltere'de bile yoktur" dediler. Uzun müzakerelerden sonra, bir takım itirazlara rağmen, Ali Merdan Topçubaşı'nın hazırlamış olduğu "İttifak" programı ufak tadilatla kabul edildi. Kongrede programın kat'î ve son şeklde tesbiti için 15 kişiden müteşekkil bir merkez komitesi seçildi (102).

Aldıkları oy sırasına göre bunlar aşağıdaki şahıslardan ibaretti :

1. Abdürreşid İbrahim (**Ülfet** ve **Tilmiz** gazetelerinin sahibi)

2. Yusuf Akçura (**Kazan Muhbiri** gazetesi muharriri)

3. Seyid Gerey Mirza Alk(in) (**Kazan Muhbiri** sahibi, I.Duma üyesi)

4. İsmail Gaspıralı (**Tercüman** gazetesi sahibi)

5. Ali Merdan Topçubaşı (**Kaspi** gazetesi sahibi, avukat)

6. Abdullah Apanay (Kazan'da molla ve müderris)

7. Alimcan Barudi (Kazan'da molla ve müderris)

8. Sadrî Maksudî (Kazan'da avukat)

9. Şah Haydar Sırtlan (ov) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I.Duma üyesi)

10. Musa Carullah Bigi (Petersburg'tan din alimi)

11. Abdullah Bubî (İşbobinsk mederesesi kurucusu)

(102) N. Devlet, ayn.esr., s.110.

12. Hadî Maksudî (Yıldız gazetesi sahibi)

13. Mustafa Davud (oviç) (Bahçesaray belediye reisi)

14. Şahmerdan Kuşçegul(ov) (Kazak-Kırkız temsilcisi)

15. Selim Gerey Cantur(in) (Zemstvo üyesi, Ufa'dan I. Duma üyesi)

Merkez komitesi ayrıca, kendi arasından üç kişi daha seçti ki, bunlar, masrafları karşılamak üzere, daimî olarak Petersburg'ta ikamet edeceklerdi. Bu suretle "İttifak" resmî bir siyasî parti haline getirilecekti. Rusya müslümanlarının III. Kongresinde alınan kararlarla "İttifak" siyasî bir parti mahiyetini kazanmıştı. Programda Rus liberal burjuva aydınlarının partisi olan Kadet (Meşrutiyetçi Demokratlar)'lerinkine yakın idi. Kongreye katılan bazı ileri gelenler Kadet'e daha önce girmişler ve hatta Ocak 1906'da bu partiye kaydolan Yusuf Akçura Parti Merkez Komitesi üyeliğine de seçilmişti. Kadet partisi de, bazı müslüman vekillerinin "parti programına müslümanlarla ilgili maddeler konduğu takdirde işbirliği olabileceği" hususunu belirtmeleri üzerine, kendi programına birkaç yeni madde ilâve etmişti. Kısacası Kadetlerle "İttifak" arasında işbirliğine yol açılmış oluyordu.

16-23 Ağustos 1906 tarihinde yapılan Rusya müslümanları III. kongresine katılanların büyük çoğunluğu ihtilâlci karakterde olmayıp, rejimi devirmek gibi bir program da hazırlamadılar. Zaten kabul edilen "İttifak" programı da Rus imparatorluğu içindeki Rusya müslümanlarına kültürel (medenî) muhtariyet, eşit haklar sağlamayı göz önünde bulunduran masum dilekçelerden ileri gitmiyordu. Bazı kusurlarına rağmen III. kongre Rusya müslümanlarının siyasî faaliyetlerinde başarılı bir olay olmuştur denilebilir. ([103])

(103) ayn.esr., s.111 v.d.

MİLLETLERARASI MÜSLÜMAN KONGRESİ

Gaspıralı'nın hayatının en ilginç safhalarından birini de Kahire'de bir beynelmilel İslâm kongresi düzenleme için giriştiği faaliyetler dönemi teşkil eder. İsmail Gaspıralı böyle bir milletlerarası kongre toplamak için tâ 1907'de faaliyete geçmişti ve 1908'de onun bu fikri değişik islâm ülkelerindeki ileri gelenlerin dikkatini çekmişti. Ancak hertürlü hazırlığın yapılmış olmasına rağmen kongre ne 1908 yılında ne de daha sonraki tarihte toplanabildi. Fakat Gaspıralı bu kongreyi toplamak fikrinden hiç vaz geçmemişti.

Gaspıralı ilk olarak bu mesele hakkındaki düşüncelerini **Tercüman/Perevotçik**'in Eylül 1907'deki sayılarının birinde dile getirmişti. Aboneleri arasından meşhur Macar şarkiyatçısı Arminus Vambéry (1832-1912) Gaspıralı'nın bu teklifini okuduktan sonra onun bir İngilizce tercümesini Londra'daki **The Times** gazetesine yolladı. Adı geçen gazetede işte aşağıdaki şu satırlar yayınlandı (22 Ekim 1907, sayı 37, 470) :

''Müslüman dünyasını incelediğimizde, onlar hangi yönetimin altında olurlarsa olsunlar her zaman komşularından geri kalmaktadırlar. Cezayir'deki Müslümanları Yahudiler, Girit'tekini Yunanlılar, Bulgaristan'dakini Bulgarlar ve Rusya'dakilerini herkes geçmiş durumdadır. Onların despotizm altında inleyerek hürriyet ve anayasadan yararlanamayarak zamanlarını sabır ve tevazu ile geçirdikleri aşikardır. Bizim bu acıklı durumu incelememiz gerekir. Meselâ, Cezayirli Yahudilerin Cezayirli Araplardan veya fakir ve sofu Budistlerin bir zamanların enerjik Müslümanlarına baskın çıkmalarını kabul etmek şaşırtıcı ve oldukça izahı güçtür. Son zamanlarda İslâm dünyasında, diğer konularla birlikte Mısır, Rusya

ve Hindistan'da kadınlarımızın durumunun münazara edilmesi gibi mühim düşünce ve soruların ortaya çıktığı zamanda Müslümanların (zavallı) durumu daha da şaşırtıcıdır. Doğu ve Batı medeniyetlerinin birbirleri ile münasebetleri hakkında ve bir hayli diğer konuda sorular ortaya atıldı. Bu sorular olgun düşünce ve değişik ülkelerin özel arzularına uygun olarak çözülmelidirler. Fakat bu soruların İslâmiyetin kültür yönünden yeniden doğması (canlanması) ile bağlı olduğu için bu konuları özel değil, genel şekilde incelemek tercih edilmelidir. Rusya Müslümanlarının 1905 yılındaki birinci kongresi bu düşüncelerin canlanmasına ve gelişmesine büyük katkıda bulunmuştu. Şimdi ise faaliyetlerinin, İslâmiyete yararı dokunacak genel bir kongre toplamaya yöneltmesi için daha büyük gereklilik hasıl oldu. İleri gelen din adamlarımız ile aydınlarımızı bir araya getirecek bu kongre, Avrupalıların pan-islamizm feryatlarından korkmamalı. Dünyanın her tarafından katılacak temsilcilerimiz bir hayli sosyal ve kültürel problemleri çözmeye çalışacaklar ve şimdiye kadar kapanmış yol ve kapıların birkaçını açacaklar. Böylece biz İslâmiyette yapılması kaçınılmaz reformları ve yenilikleri gerçekleştirmek imkânı elde edeceğiz. Düşünce birliği elde edildikten sonra ve bu fikirlerin bütün İslâm dünyasına propagandasını yaptıktan sonra, şimdiye kadar uyuyan Müslümanlar arasında anlaşma zemini sağlamak ve onları genel olarak uyandırma imkânını elde edeceğiz. İslâm bir zamanlar hakim güç idi, şimdi ise (Müslümanların) dörtte üçü başkaları tarafından idare ediliyor. Dünya devamlı değişmekte ve gelişmektedir. Biz ise bunların milletçe ardında kalmış durumdayız. Bu kongre belli sebeplerden İstanbul'da toplanamaz. Dolayısıyla İslâmiyetin ikinci merkezi diye kabul ettiğimiz Kahire'de birleşebiliriz. Biz Müslüman basının programla ve tartışma konuları ile ilgili görüşlerini büyük bir ar-

zu ile bekliyoruz. Gelecek yılın Eylül'ünde Kahire'de toplanacağımız hususunda çok umutluyuz''[104].

Gaspıralı'nın **Tercüman**'da çıkan bu makalesi daha sonra Arapça ve Fransızca olarak da yayınlandı. 30 Ekim 1907'de Kahire'de bulunan Gaspıralı şerefine Semiramis otelinde bir ziyafet verildi. Gaspıralı toplantıya katılan yerli ve Avrupalı ileri gelenlere Mısırlı milliyetçi ve **el-Liva** gazetesinin başyazarı Mustafa Kâmil Paşa tarafından takdim edildi. O, İsmail Beyi Rusya Müslümanlarına yaptığı hizmetler için meth etti. İsmail Bey de, ev sahibine Fransızca olarak teşekkür etti.

Gaspıralı'nın Kahire'ye ilk ziyaretinin doruk noktasını **el-Mu'ayyad** gazetesinin başyazarı Şeyh Ali Yusuf'un düzenlediği konferans teşkil etti. O İsmail Bey'e İslâm dünyası hakkındaki kendi görüşlerini sunmasına fırsat vermek istemişti. Neticede Gaspıralı 1 Ekim 1907'de Continental adlı otelde içlerinde yerli ve yabancı basın mensupları, yabancı elçiliklerin mensuplarının da bulunduğu 500-600 kişi karşısında tebliğ sunmak fırsatını buldu[105].

Burada sunduğu konuşma **Sıratımüstakim**'in 21 Temmuz 1325 tarih ve 48 numaralı nüshasında basılmıştı. Konuşma Gaspıralı'nın İslâm dünyası hakkındaki görüşlerini verdiğinden aşağıda bu konuşmanın özetini sunuyoruz :[106]

''...... Şimaldeki Kazan'dan cenuptaki Mısır'a, mağripteki Fas'tan şarktaki Cava'ya kadar nazarı teftişle (inceleyerek bakmak) bakılırsa, mileli islâmiyede (islâm milletleri) asarı temeddünden (medenileşme) ve irtikadan (yükselmek) ziya-

---

(104) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.109 v.d.
(105) **ayn.esr.**, s.111 v.d.
(106) C. S. Kırımer, **ayn.esr.**, s.119-123.

de, asarı tedenni (gerileme) görülecektir. Medreseler ve mektepler harap ve faydasız bir haldedir. Kisbü sanayii mahalliyeler (yerli sanayi kazançları) ya munkarız olmuş (çökmüş), ya da olmak yolundadır. Esnaflar sönmektedir. Âlemin ticaretinde hissemiz pek az kalmıştır. Umuru sarrafiyede methalimiz (sarraflık işlerine giriş) olmadığı gibi, ticareti bahriyeden bibehre (deniz ticaretinden nasipsiz) bulunuyoruz. Üç yüz milyonluk bir milletin otuz vapurlu bir şirketi bahriyesi, beş milyon sermayeli bir bankası mevut değildir''.

''Hazerat! Dikkat edin, cümlemizin esbabı taayyüşü (geçim sebebi) ancak baba-ecdattan kalma toprakların verdiği bereketi tabiiye sayesindedir. Hüner ve marifetle hasıl ettiğimiz şey pek azdır. Bereketli topraklarımız birçok şeyler hasıl ediyor, bunları âlem pazarlarına çıkarıp satmak dahi elimizden gelmiyor. Bundan başka bereketin bir hissesini mahmızı nakleden ecnebî gemicilerine vermeye mecburuz. Ticaret meydanı olan Avrupa, Amerika kıtaları aranılırsa hiçbir beldesinde Müslüman taciri bulunmaz, bulunduğu takdirde müstesna kabilinden olur. Şarklı tacire rastgelinirse ya Ermenidir, ya Rumdur, ya Yahudidir, ya Hindu; lâkin Müslüman değildir! İşbu Mısır'da yirmi kadar Hint mağazaları var, güzel ticaret ediyorlar ama hiçbiri Müslüman ticarethanesi değildir! Bizim Kazan'da ve Baku'de her milletten tacir ve misafir bulunur ama Hintli, yaki (veya) Mısırlı bir Müslüman tacir görülmez! Memaliki hariciyede (dış ülkeler) iş görmediğimizden sarfınazar kendi vatanımızda dahi âciz kalıyoruz. Turan ve İran'ın, Osmanlı ve Mısır'ın, Mağribin ve Hindin ticareti mahalliyesi (yerli ticaret), alışverişi yine ecnebiler elindedir!.'' ''Hazerat! ''Yağmur yağar içeriz; yerden çıkar yeriz'' ile bugün dünyada ömretmek mümkün olamıyacaktır. Bu miskinlik, bu faaliyetsizlik hünersizlik bizleri bitirecektir. Ecne-

bisiz ve yalnız Müslüman işçilerle İslâm hükümetleri de iş göremiyorlar. Demiryolu, deniz rıhtımı, kanal, fabrika tesis (kurulması) olunacaksa ecnebi mühendislerine muhtaç kalıyorlar. Hülâsai kelâm (sözün kısası) mağripte (batı) şehri Ribat, şarkta Şahabat hep bir derece berbat; işgüzar olsa yaramıyor Ali, Murat ve Hudadat (Tanrı vergisi) gerek oluyor ya Jori ya Ferdinant!''.

"Bir kavim veya millet iktidarı siyasiyesini ve istiklâlini kaybetse evet, büyük yıkıntıdır, büyük ziyandır. Lâkin faaliyeti kisbiye (kazanılmış) fıkdan ile meydana iktisat ve ticarette mevkiini kaybedirse bir değil on defa ziyandır ve inkırazın mebadisidir (başlangıç). Umum İslâmın teessüflü bu haline sebep nedir? Maarifsizlik, cehil denilirse bunların sebebi nedir suali geliyor. Millel (milletler) ve akvamı Ecnebiyeden (yabancı kavimler) sarfınazar, bundan elli altmış sene mukaddem (önce) müslümanlarla birlikte yaşayan, müslüman âdetlerine tâbi bulunan Ermeniler, Gürcüler, Rumlar, Bulgarlar, Yahudiler, Farslar ve Budiler bizlerle bir seviyede bulundukları halde, bugün temeddün (medenileşme) ve terakkide (ilerleme) bizlerden ileriye neyle ve nasıl çıktılar?''.

"Hazerat! Bu halleri düşünmeliyiz, halimiz çok acı ve ayanç (aşikâr) bir haldir. Lâkin buna karşı göz yummak, bu hali setretmek (örtmek) caiz değildir, hatadır, günahtır! Bu halimizi, bu derdimizi setretmek değil, caddelerde, meydanlarda bağırıp, çağırıp söylemelidir. Yokluğunu gizleyen var olamaz, derdini söylemiyen şifa bulamaz. Derdimize, çaremize bakmahyız, aksi halde dahilen çürüye çürüye bir gün düşer, yayılır kalırız.''

"Hazerat! Meselenin hallini, marazın devasını benden istemeyiniz, âcizlerinde bu kadar bilgi ve kuvvet yoktur. An-

cak, çok senelerdir bu mesele ile uğraşıyorum, lâkin çaresini bulamıyorum..... Kavmi necibi Arab'ın istidadı medenisi ve faaliyeti iktisadiyesi tarih ile müsbettir. Kahraman Türklerin yetişdirdikleri ulemanın âsârı, Semerkant rasathanesinin harabeleri, bütün Asya'ya kanun ve intizam verdikleri bunların dahi istidadı tabiîlerine delildir. Akvamı Turaniyeden olan Finlândiyalıların ve Macarların faaliyeti iktisadiye ve medeniyeleri cümle Türklerin medenî istidatlarına diğer bir burhandır (kanıt, delil). Farsların, İranilerin tarih ve edebiyatları keza istidatlarına kefildir.... Demek istiyorum ki Arap, Türk, Fars ve Hint akvamı islâmiyesinin bugünkü düşkünlüğü hilkat (yaradılış) ve tabiatlarından ileri gelen bir hal değildir. Böyle ise faaliyet ve temeddün yollarımızı kestiren dini mübini (islâm dini) islâm mı? Hayır, Hayır! Müşerref bulunduğumuz dini islâm terakki ve temeddünün membaıdır, evvelce görülmüş terakkimizin belki baş sebebi ve muharrikidir (hareket eden). Dinimiz bir kanunu mukaddestir ki "cümleniz çalışınız, cümleniz okuyunuz, cümleniz tedbir ve sanaat ile yaşayınız" kaidelerini amidir; bizler ise hazırda bu evamiri şerifenin tamam aksini işliyoruz. İşsizlik, sanatsızlık, nâdânlık hep bizde! Hikmet, halimizin burasındadır! İktisadi düşkünlüğümüze fikir ve akıl hareketsizliği, yani şark âleminde bir fikir, bir eser ve bir edip zuhuruna karşı garp âleminde yüz fikir, yüz eser, yüz edip başgösterdiği ilâve olunursa, halimizin ne kadar müşkül olduğu daha güzel anlaşılmış olur. Âlemi islâmiyetin düşkünlüğüne bir derece Amerika kıtasının keşfi sebep olmuştur, zannederim : Şark ve garbın eski yol ile ticaretinde memaliki islâmiye umum kervansaraydı, büyük istifadeler ediyordu. Amerika'nın keşfi deniz ticaretine, deniz yollarına meydan açıp memaliki islâmiyeye sekte durgunluk getirdi, bununla beraber Avrupa'da makinacılık terakki

edip bizim eski usul tezgâhların emteası (mal) derece derece pazarlardan çekilip fabrika imalâtı meydan aldı, galebe çaldı (üstün gelme) bu haller inkâr olunamaz, lâkin bizleri yıkan, düşüren yalnız bu olmasa gerektir. Belki daha ziyadesi fena âdetlerimizde, evham ve türlü hurafattan ileri gelmiştir.... Bu benim bir zannımdır, hakikati hali keşfe iktidarım olmadığını yukarıda söylemiştim. Bu meselenin halli, esbabı tedennimizin (gerileme sebebi) keşfi ve devasının tertibi bir yaki iki adamın iktidarı haricindedir. Binaenaleyh aklı kesiraneme göre asrımızın ulemasından, fudalâsından (fazilet) erbabı umur (iş sahibi) ve üdebasından (edip) mürekkep ve müteşekkil bir cemiyetin buna çalışmasına ihtiyaç vardır zannmdayım. Yani böyle bir meseleye ve böyle dertlere çareler bulunabilirse Müslüman kongresi içtihadile (gücü yettiği kadar çalışma) vücut bulabilir.... Hemen şurasını acelece arzedelim ki, Müslüman kongresi, müftemeri (kongre) islâmî dediğimden panislâmizm yaki siyasî bir içtima akla gelmesin. Hutbemin başından beri söylediğim tedenni ve düşkünlüğe nihayet vermek, terakkii içtimaimize ve iktisadiyemize yol açmakla asrın terakkiyatından hissement (ibret almak) olmak arzusundan başka bir şey olmadığı anlaşılmak gerektir. Binaenaleyh mevaddı siyasiyeden (siyasî işler) bahsedilmemek şeriati tahtında mü'temeri islâmiye davet ve cemedilmesini zarurî görüyorum".

"Rubu asırdanberi Rusya Müslümanlarının umuru içtimaiyeleriyle acizane uğraşıp geldiğinden ve Buhara'dan Cezair'e kadar vâki olan seyahatlerimdeki müşahedelerim beni bir taraftan meyus (umutsuz), diğer cihetten ümitvar ediyordu. En iptida gözüme çarpan hal Müslümanların her iklimde ve her türlü usulü idare tahtında hepsinin ayni derecede geride ve aşağıda kaldıkları idi".

"En ağır, en müstebit bir idarenin suitesirine (kötü tesir) galebe ederek Ermeni, Yahudi gibi bazı akvamın oldukça hareketi, terakkisi görülüyordu. 20-30 senelerdenberi meşrutiyete yaki oldukça hür bir idareye tâbi oldukları halde bundan istifade edemiyen, müteessir olmıyan Müslümanlardı. Otuz sene zarfında Bulgarlar kırk adım ileri gittilerse Bulgarya Müslümanları ricat demek olan hicret fikrinden başka bir fikir bulamadılar. Mısır'ın kıptileri temeddün ediyor, fellâhları ise hâlâ başaçık, yalınayak geziyorlar. Cezayir Yahudileri Fransa'nın maliye nezaretine el uzatıyorlar, Cezayir Arapları ise rahat ve saadeti yalnız hurma dalında ve deve ayağında gözlüyorlar. Bugün Kâşgarlı, Buharalı, Mağripli, Cavalı yüz Müslüman biraraya gelirse cümlesi ispermeçet mumu gibi bir kalıba döküldükleri fikir, matlep (talep eden), hareket itibareli bir derece fikirsiz, matlebsiz, hareketsiz bulundukları görülecektir. Meyus (umutsuz) eden bu hallerdir. Fakat bu meyusiyete karşı uzunca ameyişat ve tecrübelerden hasıl ettiği itikadı içtimaiyem muharrik bulunursa millet tahrik edilmez derecede değildir. Bendelerin'e ümit veren cihet de budur".

"Bu itikadıma binaen hayli istimal olunmuş" milleti merhume "nam ve tabiri mahsusunu birtürlü kabul edemiyorum. Milleti gafile, milleti mazlume demek daha doğru olur zannmdayım. Gaflet ve zulüm geçici hallerdendir. Bunlarla mücadele insanların ihtiyarında ve iktidarındadır".

Gaspırah yaptığı konuşmasını İslâm kongresinin gelecek yılda veya en geç iki yıl sonra İstanbul veya Kahire'de toplanmasını ümit ettiğini bildirdi ve bir süre zarfında ilk hazırlıkları yapmak ve bu konuda halkı aydınlatmak üzere bir ulema komitesinin kurulmasını teklif ederek sözlerini tamamladı. **The Times** (24 Kasım 1907, sayı 38, 48) gazetesinin yaz-

dığma göre "aralarında Şafî, Malikî ve Hanefî mezheplerinin belli başlı ulemalarından Şeyh Muhammed Abdu'nun ekolünden bazı Türk ve Mısırlı aydınlar bulunan bir komite" seçildi.

Seçilen heyet tesirli bir şeyh olan Muhammed Tevfik el-Bekrî'nin evinde toplandı fakat milletlerarası İslâm kongresini toplama hususunda bir karara varamadı. Bu esnada artık Gaspıralı, ülkesine geri dönmek üzere yola çıkmıştı. O, Mısır'dan dönerken iki gününü İstanbul'da geçirdi. Gaspıralı, burada Osmanlı hükümetine beynelmilel Müslüman kongresi toplama hususundaki fikirlerini anlatmak istiyordu([107]). Fakat bir netice alamamış ve Kırım'a dönmüştü, Gaspıralı bir ay kadar Kırım'da kaldıktan sonra tekrar Aralık 1907'de Kahire'ye geldi. O, burada hazırlık komitesi ile bir kaç toplantı düzenledi. Tekrar vatanına dönmeden bir iki gününü İstanbul'da geçirdi. Burada iken İran elçisi prens Rıza Han Daniş ve sadrâzam Ferid Paşa ile görüştü. Fakat, paşa milletlerarası İslâm kongresinin düzenlenmesini hiçbir şekilde desteklemeyeceğini nazik bir lisanla anlattı. Ferit Paşa'nın bu tutumuna bu nevi bir kongrenin Osmanlı aleyhine bazı hareketlere yol açacağı endişesi de sebep olmuş olabilir. Böylece Gaspıralı'nın kongreyi İstanbul'da toplama hayali suya düşmüş oldu([108]).

Bunun üzerine Gaspıralı tekrar Kırım'a döndü ve Şubat 1908'e kadar orada kaldı. Bu dönem sırasında gerek Mısır ve gerek Osmanlı basınında bir hayli tartışmalar oldu. Osmanlı basını, sultanın karşı çıkması dolayısıyla olsa gerek bu nevî bir kongreyi toplamaya karşı çıkarken, Mısır basını kongrenin toplanması lehine yazıyordu. 1 Eylül 1907 konfe-

(107) E. J. Lazzerini, ayn.esr., s.114 v.d.
(108) ayn.esr., s.117.

ransını düzenleyen **el-Mu'ayyad** gazetesinin baş yazarı gazetesinde beklenildiği gibi kongre yapılmasını destekliyor ve Gaspıralı'nın İslâm cemiyetinin hastalıklarına koyduğu teşhise katılıyordu. Fakat bu nevî bir kongrede dinî görüşlere sahip olanlar arasında bir çatışma çıkma ihtimaline de göz önünde tutmak gerektiği hususunu belirtiyordu.

Mustafa Kâmil Paşa, tarafından çıkarılmakta olan **el-Liva** bu nevî bir kongrenin dünyadaki Müslüman toplulukları mobilize edecek bir gücü meydana getirmekteki rolüne işaret ederken Hıristiyan okuyucularına dahi toplantı esnasında herhangi bir hoşgörüsüzlük olmayacağını da temin ediyordu. **El-Liva,** kendi problemlerini kendileri çözmesi gerektiğini belirtiyordu.

İsmail Gaspırah, milletlerarası İslâm kongresini İstanbul'dan destek bulamamasına rağmen, organize etme ümidini kaybetmeyerek Şubat 1908 yılında üçüncü defa Kahire'ye geldi. Fakat bu sefer daha somut bir gaye ile, yani Arapça bir gazete neşretmek için Mısır'a gelmişti[109]. O sıralarda Kahire'de bulunan Abdullah Battal-Taymas (1883-1960) Türkçe ve Rusça makaleleri Arapçaya tercüme işini üstlendi ve Gaspıralı'mn arzusu üzerine bu yeni gazeteye Fransızca rönesans (renaissance) manasına gelen **en-Nahza** adı verildi. Battal-Taymas onu, Türkistanlıların giydiği "Buhara çapanı" (elbisesi) ile gördüğünü ifade ediyordu[110]. Aslında Avrupaî bir kılıkla dolaştığını bildiğimiz Gaspıralı'nın bu Türkistan Müslümanlarına has bir kıyafetle dolaşması, onun gayesine ulaşmak için yer, zaman ve şartlara ne şekilde uyduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Zaten Gaspırah bu esnekliğe sahip olmasaydı başarılı olamazdı.

---

(109) **ayn.esr.,** s.119.

(110) A. B. Taymas, "Ben Onu Gördüm (İsmail Gaspıralı hakkında notlar)", **Türk Kültürü,** IV., sayı 69 (Temmuz 1968), s.(49) 649.

Gaspıralı'nın Arapça yayınlanan **en-Nahza** adlı gazetesi Kahire'de ancak iki ay yayınlanabildi. Toplam olarak 16 sayı neşredildi. Daha sonra bu gazete İran'a nakledildi. Gaspıralı bu yayını da Müslüman cemiyetini canlandırmak, harekete geçirmek için faaliyete koymuştu. Gazete İslâm dünyasının geri kalmışlığına işaretle aydınları harekete geçirmek ve milletlerarası Müslüman kongresinin propagandasını yapmak gayelerini taşıyordu. Gaspıralı'nın **Tercüman**'da (18 Mart 1908) ifade ettiğine göre **en-Nahza**'ın ilk sayısı iki bin civarında basılmış olup Mısır okuyucuları tarafından müsbet karşılanmıştı. Ancak gazetenin üçüncü sayısından sonra Gaspıralı'nın rahatsızlanması dolayısıyla gazete yayına ara vermek zorunda kaldı. **En-Nahza**'ın kısa zamanda kapanmasına sebep olarak Mısır okuyucusu tarafından fazla ilgi görmediği hususunda A. Battal-Taymas'ın verdiği bilgilerde bir gerçek payı olsa gerek. Çünkü gazete belli bir ideolojiyi yaymaya çalışmakta idi ve bunun ehemmiyeti anlayacakların sayısı da oldukça azdı([111]).

Gaspıralı, Kahire'de bulunduğu sırada Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa ile görüşmüş, kongre organizasyon komitesi ile toplantı yapmıştı. Komitenin aldığı karara göre kongrenin hac mevsimine rastlayan Eylül 1908'de yapılması gerekirken, ekim ayına geciktirildi. Bu gecikmenin sebebi bilinmemekle beraber Temmuz 1908'de Genç Türklerin Osmanh payitahtında II. Meşrutiyeti ilân ettirmeleri de bir sebep olabilir. Çünkü bu sıralarda kongrenin İstanbul'da yapılması hususunda bazı teklifler yapılmıştı. Gaspırah ise bu görüşe, bu nevî bir değişikliğin çok zaman kaybına sebep olacağı için karşı çıkmıştı. Zaten kongre eylül ayında toplanamamıştı. Ancak Temmuz 1909'da **Tercüman** Gaspıralı'nm

(111) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.120.

bir on gün için İstanbul'a gideceğini ve burada büyük bir maarif toplantısına katılacağını haber etti. Gaspıralı'nın İstanbul'a gitmesinin asıl sebebi onun Osmanlı İmparatorluğu ve İran'daki olaylar dolayısıyla milletlerarası İslâm kongresinin tehir edileceği hususunda aldığı haberler idi. O, bu haberlerin doğruluk derecesini bizzat tetkik etmek istemişti. Bir müddet daha zaman geçtikten sonra İstanbul basınında ve **Tercüman**'da milletlerarası İslâm kongresinin 31 Ocak 1911'de Kahire'de yapılacağı hususunda haberler yayınlandı. Fakat belirtilen tarihte kongre toplanamadı([112]).

Milletlerarası İslâm kongresinin toplanmamasının şüphesiz bir hayli iç ve dış sebepleri vardı. Bunlardan en mühimi belki de Osmanlı hükümetinin böyle bir kongreyi desteklememesi idi. Fakat Mısır'da da bazı güçler buna karşı çıktılar. Kahire'nin belli başlı gazetelerinden **en-Mannar** başta bu fikri destekIediyse de gazetenin başyazarı Reşid Riza organizasyon komitesi ile Gaspıralı'ya karşı güçlü bir hücûm kampanyası başlattı. Reşit Riza "şayet böyle bir kongre toplanacaksa bu dinî mahiyette olmalıdır ve İslâm'ın kutsal şehirlerinde, Mekke ile Medine'de toplanmalıdır" diye yazmakta idi. O ayrıca Osmanlıların İslâm dünyasındaki üstünlüğüne karşı çıkarak Gaspırah'yı Arapların ve Arap dilinin aleyhine Türk milliyetçiliği ve Türk dilini yüceltmekle suçlamakta idi([113]). Kısacası Gaspıralı'nın milletlerarası İslâm konferansı düzenleme gayretleri sonuçsuz kaldı. Muhtemelen o devirde bu nevî bir milletlerarası toplantı yapılması için henüz şartlar müsait değildi.

---

(112) **ayn.esr.**, s.123.
(113) **ayn.esr.**, s.125.

HİNDİSTAN'A SEYAHAT

Gaspıralı'nın başta Türkler olmak üzere diğer Müslüman milletlerle yakından ilgilendiğini biliyoruz. Milletlerarası bir kongre toplama gayreti de bunun ispatıdır. Gaspıralı'nın İslâm dünyası ve onun ihtiyaçlarına duyduğu ilgi Bahçesaray'daki kendi matbaasında bastırdığı **Kur'an-ı Kerîm**'lerden de anlaşılmaktadır. Bu basılan **Kur'an**'lar başta Mısır ve Hindistan olmak üzere diğer Müslüman ülkelerinde de satılıyordu. Tabii ki, Gaspıralı bu faaliyetinde de bazı güçlüklerle karşılaşıyordu. Meselâ, Bombay'daki Rusya Başkonsolosluğu görevlisi V. Klemin'in 18 Ekim 1901'de (no. 133) Gaspıralı'ya yazdığı mektupta, Bombay, Peşaver ve Lahor' daki Müslümanlar Rusya'da basılan kitapları satın alırken İngiliz hükûmetinden korkuyorlar diye bildirmişti. Fakat gene de durumun bu mektupta ifade edildiği gibi ümitsiz olmaması gerekir. Çünkü 1901 ile 1913 yılları arasındaki malumatlara göre, Gaspıralı'nın bastığı kitaplar, bu meyanda küçük, orta ve büyük boy **Kur'an**'ların her yıl binlerce adet satıldığı anlaşılmaktadır(114).

Kısacası Gaspıralı Hindistan'a gitmeden önce de oradaki aydınlar tarafından tanınan bir şahıs idi. Gaspıralı'yı Hindistan'daki Müslümanların eğitim düzeyi de çok ilgilendiriyordu. İşte bu durumu yerinde incelemek maksadıyla Hindistan'a müteveccihen yola çıktı. Ocak 1912'de Kırım'dan yola çıkan Gaspıralı bir müddet İstanbul'da kaldıktan sonra Mısır'a hareket etti. Şubatta da Süveyş kanalından Kızıl denizi geçerek Aden'e dört günde ulaştı, bir beş günlük yolculuktan sonra ise Bombay şehrine ulaştı. Buraya varır varmaz

(114) L. Klimoviç, ayn.mkl., sayı 109, s.4.

yerli mektepleri ziyaret etti ve İslâm dünyasımn her tarafında olduğu gibi Hind Müslüman mekteplerinin de harap ve berbat olduğunu gördü. Eğitimin basitleştirilesinin Hind Müslümanları için diğerlerine nazaran daha gerekli olduğu kanaatine vardı([115]). Bu arada yerli Müslümanlarm cemiyeti olan "Encümen-i İslâmiye"nin toplantılarına katılarak da yeni metodla (usûl-ü savtiye) çocukları 40 gün içinde Urduca okutacağını anlatmaya çalışıyordu. Neticede Muhammed Azad adlı genç bir Hintliye bu metodu öğretti. Yerli ileri gelenlerinden Kadı Muhammed Ali ile **Ahbarü'l-İslâm** gazetesinin sahibi Gazi İsmail Efendi ve Türkiye konsolosu Cafer Bey'lerin yardımlarıyla bir mektep binası kiralandı ve Mart 1912'de bu okul eğitime başladı. Muhammed Azad, Gaspıralı'nın Urduca'ya tercüme edilen **Hoca-i Sübyan** adlı kitabından çocukları 40 gün içinde okumayı ve yazmayı öğretti ve halkın önünde yapılan imtihanda bu öğrencilerin çok başarılı oldukları tespit edildi. Bundan sonra üç medresenin talebeleri bu yeni metodla yetiştirildiler ve onlar da Hindistan'ın değişik bölgelerine giderek yeni mektepler açtılar. Bu faaliyetlerden sonra Gaspıralı, Rus hükûmetini de daha fazla kuşkulandırmamak için ülkesine geri döndü. Ancak bundan sonra Hindistan'daki yeni mekteplerin durumu hakkında bilgi alamadı([116]). Fakat hiç şüphesiz onun ektiği tohumlar yeşermeden kalmamıştır. Onun bu gibi faaliyetleri dış dünyada da ilgi çekmiş ve müsbet yorumlanmıştır. Hatta "**Revue du Monde Mosulman** (Eylül 1910, sayı 153)'te Gaspıralı'ya Nobel mükafatının verilmesi gerektiği hususunu vurgulamıştı([117]).

---

(115) C. S. Kırımer, ayn.esr., s.114.
(116) E. J. Lazzerini, ayn.esr., s.129.
(117) L. Klimoviç, ayn.mkl., sayı 111, s.4; C. S. Kırımer, ayn.esr., s.178.

GASPIRALI'NIN TÜRKİYE İLE BAĞLARI

Gaspıralı'nın Türkiye'ye olan ilgisinin çok genç yaşlarda başladığını bilmekteyiz. Girit savaşına katılma çabası ve daha sonra İstanbul'da askerî okula kaydolmak için gösterdikleri gayretler onun Türkiye'ye olan derin muhabbetinin işaretleridir. Tabii ki, onda Türkiye'ye cazip kılan husus bu Türk ülkesinin şimdide olduğu gibi tek bağımsız Türk ülkesi olması idi.

Rusya'daki diğer Türk bölgelerine nazaran Kırım'da Türkiye'nin tesirinin güçlü olduğu bir gerçekti. Gaspıralı ve diğer aydınların teşviki ile bu tesiri mekteplere de yayılmıştı. Meselâ, Akmescit'teki Türk mekteplerinde İstanbul'da basılan haritalar kullanılıyor, Ahmet Cevat'ın 1910'da İstanbul'da basılan **"Yeni elifba"**, Hüseyin Hıfzı'nın 1911'de basılan **Elifba** kitapları, gene Cezmi ve Mehmet Şemseddin gibi Osmanlı eğitimcilerinin eserleri okutuluyordu([118]).

Gaspıralı'da millî şuurun çok güçlü olduğu onun faaliyetlerinden de anlaşılıyordu. Ortaya attığı "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarı yalnız Rusya Türklerini değil, belki de bütün Türkleri birleştirmek arzusunu ifade ediyordu. Henüz Moskova'da talebe iken Pan-slavizmi (Slav Birliği) tanımış olması ve modern anlamdaki milliyetçilik fikrinin çıktığı Fransa'da bulunması onda milliyetçilik fikirlerinin canlanmasında, şekillenmesinde mühim rol oynamışlardı. Günün şartları icabı o "Müslüman" ve "Türk" kelimelerini birbirinin muadili olarak kullanmıştı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki fikir cereyanlarının (Türkçülük) tesiri ile olsa gerek yabancıların hakimiyetinden kurtulmanın da ancak kendi halkına dayanarak elde edileceğine inanmıştı.

---

(118) A. Kriçinskiy, **ayn.esr.**, s.275 v.d.

Gaspıralı hemen her yıl İstanbul'a giderdi. Hiç şüphesiz o bu sayısız ziyaretlerinde Osmanlı devletinin aydınları ve hatta siyasetçileri ile tanışmak, onlarla fikir teatisinde bulunmak fırsatını elde ediyordu.

Yazışmalardan ve **Tercüman**'da yayınladığı haber ve makalelerden Türklük şuurunu doğurmaya çalışanları desteklediği ve bu nevî faaliyetleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Gaspıralı bilhassa Şemseddin Sami, Mehmed Emin (Yurdakul) ve Ahmet Mithat gibi Türkçe'den yabancı kelimeleri arıtmak için dil ve edebiyat konularında çalışanları takdir eder ve onları desteklerdi. İkinci olarak da genç Türklerin yayın organı olan Kahire'de yayınlanan **Türk** gazetesi çevresindekiler, onların siyasî görüşleri Gaspıralı'nın ilgisini çekiyordu. Onlar Osmanlı İmparatorluğu'nun ana unsurunu Türkler teşkil ediyorlar, bir hayli etnik azınlık imparatorluktan ayrılırken, devleti ancak Türkler koruyacaklardır fikrini ileri sürüyorlardı. İşte Gaspıralı Osmanlı ülkesindeki hem kültürel, hem de siyasî görüş ve düşünceleri candan destekliyordu.

1908 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin ilân edilmesini fırsat bilen bir hayli Rusyalı Türk aydını Türkiye'ye göç etmişti. Bunlar Rusya'da 1907 yılının sonunda hakimiyet başına gelen başbakan Stolıpin'in baskılarından ancak bu şekilde kurtuldular. Bu artan baskılar sebebiyle onların Rusya'daki hemşerileri için yapabilecekleri faaliyetler çok kısıtlanmış, hatta imkânsız hâle gelmişti. Ekserisi Türkçü olan bu aydınlar Türkiye'ye göçünce bu sefer buranın cemiyet hayatında aktif rol almaya başladılar. Bu aydınların birçoğu batının milliyetçilik teorilerini bilen şahıslardı. Bunlar aynı zamanda bütün Türkleri kültürel, ideolojik ve ırkî yönden birleştirmeyi Türk milletinin bekası için şart olarak görüyorlardı.

I. Dünya Savaşı'ndan kısa bir müddet önce İstanbul'da Türklükle ilgili siyasî ve kültürel faaliyetlerin arttığına şahit olmaktayız. İsmail Gaspıralı ve diğer Türk aydınlarının teşviki ile İstanbul'a talebeler yollanmaya başlanmış ve onlar Osmanlı kültürü ile haşır neşir olmuşlardı. Ubeydullah Bubi, Haris Feyzi Çistapol, Fatih Kerimi İstanbul liselerinde tahsil gören ilk Rusya Türkleri olmuşlardı. İstanbul'da tahsil görüp geri dönen gençler öğretmenlik yaptıkları mekteplerde İstanbul Türkçesini yaymaya başlamışlardı. Ayrıca Türkiye'den gelen dergi ve gazeteler Rusya Türkleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'na olan muhabbeti pekiştirmede mühim bir rol oynuyordu. Osmanlıların mağlubiyeti onların da ortak üzüntüsü oluyordu. Balkan savaşı esnâsında birçok kadın kız "Hilâl-i Ahmer (Kızılay)"e müracaatla hemşire olmuş, Türkiye için bağışlar toplanmıştı([119]).

1911 yılında İsmail Gaspıralı ve Azerbaycanlı Ali Hüseyin-zâde (1864-1941) "İttihad ve Terakkî" Partisi'nin genel merkezine seçilmişlerdi. Bunun dışında Rusyalı talebelerin İstanbul'da "Kırım Talebe Cemiyeti", "Buhara Yararına İlmi Yayma Cemiyeti", "Rusya Türk Talebeleri Cemiyeti" gibi değişik dernekleri kurmalarına şahit oluyoruz. Bunun dışında Rusyalı muhacirlerin aktif katılmaları ile "Türk Ocağı" derneği kurulmuş, **Mizan, Türk Yurdu, Halka Doğru** ve **Türk Sözü** gibi dergiler çıkarılmıştı([120]). Bunların en etkilisi hiç şüphesiz Yusuf Akçura (1879-1935)'nın yönetiminde olan **Türk Yurdu** dergisi idi. Bütün bu neşriyatlar Türk kültürü, sosyoloji, etnografyası, dili, edebiyatı ve tarihi gibi konuları işliyorlardı. Yazarları arasında meşhur Türkçü Ziya Gök-

---

(119) N. Devlet, ayn.esr., s.151-155.
(120) E. J. Lazzerini, ayn.esr., s.132.

alp, Köprülü-zâde Mehmed Fuad, Mehmed Emin (Yurdakul), Alı Rıza Şeyfi, Halide Edip (Adıvar), Ahmet Hikmet, İzzet Ulvî, F. Sacit, Aka Gündüz, Ahmet Ağaoğlu, Halim Sabit (Şibay) vb.'lar vardı([121])

Gaspıralı işte bu gibi şahıslar, teşkilâtlar ve dergilerle sıkı temas hâlinde idi. Gaspıralı başta Türkçülüğün siyasî ve kültürel ideolojisini destekliyordu. Ancak I. Dünya Savaşı'nın arifesinde Osmanlı İmparatorluğu ile Almanya yakınlaşınca Osmanlı ülkesinde Rus aleyhtarlığı güç kazanmış ve Türkçüler de esir Türk illerini kurtararak büyük bir Türk İmparatorluğu kurma hayallerine kapılınca Gaspıralı bu gelişmeyi desteklemedi.

O, Türkiye'deki Almanya tesirini Avrupa emperyalizminin başka bir örneği olarak kabul ediyordu ve geçmişte olduğu gibi şimdi de bundan Türklerle Ruslar zararlı çıkacaklar diye inanıyordu([122]).

Gaspıralı'nın bu tutumuna belki de kendisinin Rusya devletinin bir vatandaşı olması ve bu husustaki fikirlerini açıkça ortaya koyma fırsatı bulamaması de sebep olmuş olabilir. Fakat gerçek şu ki, Osmanlı-Almanya ittifakı neticesinde Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına, ancak çok büyük bir mücâdele ile topraklarının bir kısmını muhafaza edebilmesine, diğer yandan ise Rusya'da çarlık rejiminin yıkılarak çok daha katı olan Bolşevik rejiminin yerleşmesine yol açmıştı. Bu gelişmeler neticesinde eskiden Osmanlı yönetimindeki topraklarda yaşayan bir hayli Türk yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışında kalmış oldu. Rusya'da ise yerleşen yeni katı rejim Türklerin birlik kurmalarına sekte vurdu. Bu bakımnad Gaspırah'nın endişeleri bir yerde haklı çıktı diyebiliriz. Ancak Gaspırah bütün bu gelişmeleri görme şanssızlığına uğramadan bu fani dünyaya veda etti([123]).

(121) N. Devlet, ayn.esr., s.157.
(122) E. J. Lazzerini, ayn.esr., s.132 v.d.
(123) ayn.esr., s.133.

GASPIRALI'NIN SON AYLARI

C.S. Kırımer, Hasan Sabri Ayvaz(ov)'dan naklen Şubat 1914'te Gaspıralı Devlet Duma (Rus Millet Meclisi)'sındaki "Müslüman fraksiyon" faaliyetlerini canlandırmak ve katkıda bulunmak için St. Petersburg'a gitmişti, diye bir kayıt düşmüştür ([124]). Fakat bu ifade gerçeği pek ortaya koymamaktadır. 400'ün üstünde mebusa sahip olan IV. Devlet Duma'sında (1914-1917) Müslüman mebusların toplam sayısı ancak altı idi [Adlarını tespit edebildiklerimiz : Kutluğ-Muhammed Tevkil(ev), Bünyamin Ahmet(ov) ve M. Cafer(ov)]([125]). Bu kadar az sayıdaki mebusun büyük bir mecliste herhangi birşey yapabilmeleri zaten beklenemezdi. Dolayısıyla da Gaspıralı'nın Duma'daki "Müslüman fraksiyonunu" canlandırmak teşebbüsü biraz mübalağlı olsa gerek. Fakat şurası da bir gerçektir ki, Gaspıralı sıhhatinin çok bozulmasına rağmen hayatının son günlerinde dahi, millî faaliyetlerden uzak kalmamıştır.

Gaspıralı hasta gittiği başkentten daha da hasta olarak döner, ciğerlerindeki araz daha da kötüleşmiştir. Bahçerasay'a döndükten sonra doktorlar kendisine bir ay istirahat tavsiye etmişlerdi. O da, iki hafta sahilde istirahat etti. Daha sonra ise haziran ayında "deniz havasından yararlanmak için" İstanbul'a gitti. Tahminen bir ay sonra ise tekrar Bahçesaray'a döndü. Sonra Akmescit'teki Alman Hastanesi'ne götürülerek, üç gün süren muayeneden sonra verem olmadığı ancak kronik bronşit ve kireçlenmeden muzdarip olduğu teşhisi kondu. Tedavi olarak tam bir yatak istirahati, soğuk kompres-

(124) C. S. Kırımer, **ayn.esr.**, s.135.
(125) N. Devlet, **ayn.esr.**, s.118 v.d.

ler ve günde üç defa birer çay kaşığı iyod içmesi tavsiye edildi. 4 Ağustos'ta evine geri döndü. Sivastopol'dan gelen başka bir hekim ise İsmail Bey'de herhangi bir araz bulamadı. Fakat Gaspıralı her geçen gün kendisini daha zayıf hissetmeye başladı([126]). 8 Eylül'de fenalaştı ve 9 Eylül'de oğulları Rifat ve Haydar Beyleri, damadı Nasip Bey'i, **Tercüman'ın** yazı işleri müdürü Hasan Sabri Ayvaz Bey'i, kızları Şefika ve Nigâr hanımları yanına çağırarak vasiyetini bildirdi. Son sözleri de **Tercüman**'ın yaşatılması hususunda idi. 11 Eylül 1914'te sabah yedi sularında 63 yaşında hayata gözlerini yumdu([127]).

Gaspıralı'nın ölüm haberi Rusya Türkleri arasınde yıldırım gibi yayıldı. **Tercüman**'a binlerce taziye telgrafı geldi. Cenazesi 12 Eylül 1914'te Cuma günü kalabalık bir cemaatin elleri üzerinde Zincirli medresesi civarında Mengli Giray Han türbesi yanındaki ebedî istirahatgâhına götürülerek defnedildi([128]).

Tabii ki, İsmail Bey Gaspıralı ölümünden sonra da unutulmadı. Kırım'da Bolşevik rejimin yerleşmesi ve Kırım Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra da bu büyük fikir ve aksiyon adamı zihinlerden silinmemişti.

Çünkü onun yetiştirdiği, onun eserlerinden feyz alarak yetişenlerin sayısı bir hayliydi. Onların bir kısmı yeni rejimde de belli mevkiilerde görev almışlardı. Neticede Kırımlı aydınların ve bilhassa Bahçesaray müzesi müdürü Hüseyin Bodan (inski)'nin teşebbüsü ile 21 Mart 1921'de Salacık'ta Gaspıralı'nın evinde "Gaspıralı Hatıra Müzeri" açıldı. Bu müzenin derlenmesinde müze müdürü olduğu kadar A. Ak-

---

(126) E. J. Lazzerini, **ayn.esr.**, s.134.
(127) S. C. Kırımer, **ayn.esr.**, s.135-138.
(128) **ayn.esr.**, s.138.

çokraklı, profesör I. N. Leman (ov) (sonradan müze müdürü) büyük hizmetler verdiler([129]).

Ancak 1928'den itibaren eski dönemde yetişen bütün aydınlar "burjuva milliyetçi" olmakla suçlanarak Stalin tarafından bir bir ortadan kaldırılmaya başlayınca Gaspıralı'nın adı da yasaklılar listesine dahil edildi.

İkinci Dünya Savaşı'nda Kırım, Alman işgaline maruz kaldı. Sonradan tekrar Sovyet hakimiyeti altına girdi ve 18 Mayıs 1944'te bütün Kırım Türkleri haksız suçlamalarla topyekûn sürüldüler. Dolayısıyla değil Gaspıralı, Kırım Tatarı tabiri bile uzun yıllar litaretürden kayboldu. Ancak 1957 yılında Taşkent'te Özbekistan Komünist Partisi'nin yayın organı olarak Kırım Tatarcası ile **Lenin Bayrağı** adlı bir gazete yayınlanmaya başlandı([130]). Fakat gerek bu gazete, gerek Sovyet ansiklopedilerinde veya bunun dışındaki ilmî veya popüler hiçbir yayında Gaspıralı'nın adı 40 yıldan uzun bir süre dile alınmadı([131]). Gaspıralı üzerine konulan bu yasak 1987 yılının Eylül'üne kadar sürdü. Bildiğimiz kadarıyla başta **Zvezda Vostoka** (Doğu Yıldızı) adlı Rusça gazetede (1987, sayı 8) Gaspıralı hakkında uzun bir makale yayınlandı. Aynı makale 12, 15 ve 17 Eylül 1987 (sayı 109, 110 ve 111) tarihlerinde **Lenin Bayrağı** gazetesinde ve **Yıldız** dergisinde de, bu sefer Kırım Türkçesi ile neşredildi([132]). Gaspıralı'nın aklanması mânâsına gelen bu yayından sonra bu değerli şahıs hak-

---

(129) V. Kozlov, "Muzey Direktorı", **Yıldız**, sayı 4 (1987), s.117 ve 120.

(130) N. Devlet, "Lenin Bayragı Gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 22 (1983) s.82-90; ayn.mlf, Topyekün Sürgünün 40. yılı-Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 33 (1984), s.101-129.

(131) L. Klimoviç, ayn.mkl., **Lenin Bayragı**, sayı 111, s.4.

(132) L. Klimoviç, ayn.mkl., **Lenin Bayragı**, sayı 109, 110 ve 111, ayn.mkl., **Yıldız**, sayı 6 (1987), s.75-86.

kında ciddî ve ilmî yayınların devamı en samimi temennimizdir. Çünkü Gaspıralı 1917 öncesinde Rusya Türklerinin aydınlanmasında en mühim ve belki de en etkili rol oynayanlar arasında ileri gelen bir şahıstı. Onun bütün Türk boyları tarafından bilinmesi, öğrenilmesi ve eserlerinin yeni baskılarının yapılması Türklerin geçmişlerini, millî, kültürel ve sosyal faaliyetlerini öğrenmeleri bakımından çok gerekli olacaktır.

GASPIRALI'NIN YAZDIĞI VEYA YAYINLADIĞI ESERLER

Abu'l-Hayr Nabioğlu, **Hayriye-i Nabi**, Bahçesaray 1897.

M. Akçurin, **Aruz-ı Türkî**, Bahçesaray 1897.

__________, **Çoban kız**, Bahçesaray 1897.

__________, **Kürey-i arzın suret-i teşkili**, Bahçesaray 1897.

__________, **Nasihat-i hükema**, Bahçesaray 1897.

__________, **Hevadir-i nefise**, Bahçesaray 1897.

__________, **Ramazan hediyesi**, Bahçesaray 1897.

Divan-ı Aşık Ömer, Bahçesaray 1887.

D. Defoe, **Hikaye-i Robinson**, (Nşr. M. Akçurin), Bahçesaray 1889.

İ. Gaspırah, **Arslan kız**, Bahçesaray 1894.

__________, **Atlaslı cihanname**, Bahçesaray 1893.

__________, **Avrupa medeniyetine bir nazar muvazene**, Bahçesaray 1885.

__________, **Asyada komşularımız**, Bahçesaray 1903.

__________, **Bahtiyar nazım**, Bahçesaray 1889.

__________, **Beden-i insan**, Bahçesaray 1901.

__________, **Darü'l-rabat Müslümanları**, Bahçesaray 1906.

__________, (nşr). **Dnevnik Emira Bnbarskago**, Kazan

__________, **Garaib-i adat-ı akvam**, Bahçesaray 1890.

__________, **Halera vebası ve onun deva ve darusu**, Bahçesaray 1887.

__________, **Her gün gerek zakonlar**, Bahçesaray 1897.

__________, **Hoca-i sıbyan**, Bahçesaray 1892 (1.bsk.1884)

__________, **İki bahadır**, Bahçesaray 1886.

__________, **İran. Resimli mecmua**, Bahçesaray 1901.

__________, **İslamlara dair nizamlar ve imtiyazlar**, Bahçesaray 1885.

__________, **Kıraat-i türkî**, Bahçesaray 1894.

__________, **Maişet muharebesi**, Bahçesaray 1886.

__________, **Malumat-ı nafiye**, Bahçesaray 1901.

__________, "Maşinalı mekteb" B. Şeref, **Gani Bey**, Orenburg 1913.

__________, **Mebadi-i temeddün-i islamiyan-ı rus**, Bahçesaray 1901. s.126-128.

__________, **Medeniyet-i islâmiye**, Bahçesaray 1889.

__________, **Meşbur payitahtlar**, Bahçesaray 1901.

__________, **Mirat-ı cedid**, Bahçesaray 1901.

__________, "Muhaceret-i muntazama", **Türk Yurdu**, II, sayı 23(1328/1913) s.706-713.

__________, **Muhtesar ilm-i hibas ve mesail-i hisabiye**, Bahçesaray 1898.

__________, **Rehber-i muallimin**, Bahçesaray 1898.

__________, **Risale-i terkib**, Bahçesaray 1894.

__________, **Rusiye coğrafyası**, Bahçesaray 1885.

__________, **Russko-vostocçnoe soglaçenie. Mısli, zamietki i pozjelaniia**, Bahçesaray 1896.

__________, **Russkoe musul'manstvo, Mısli, zamietki i nabliudenniia musul'manla**, Simferopol 1881.

__________, **Salname-i türkî**, Bahçesaray 1882.

__________, **Tasbih-i akaidden**, Bahçesaray 1901.

__________, **Temsilat-ı Krilof**, Bahçesaray 1901.

__________, "Türk Yurducularına" **Türk Yurdu**, I, sayı 7 (1328/1912) s.190-195.

__________, **Türkistan uleması**, Bahçesaray 1900.

__________, **Usûl-ü edep. Şark ve Arab kaideleri.** Bahçesaray 1901.

"Konferans : Tedrisat-ı umumiye hakkında" **Sırat-ı Müstakim** (İstanbul), sayı 49 (1325/1909-1910), s. 359-364.

Mevlud-ı cenab hazret Ali, Bahçesaray 1900.

Murad Bey, **Muhtasar tarih-i İslâm**, Bahçesaray 1890.

Seyyah(I. Gaspırah) "Hindden dönerken", **Türk Yurdu**, sayı I, (1328-1912), s.307-310.

Şemseddin Sami Bey, **Yer**, Bahçesaray 1897.

Zoraki tabib, Bahçesaray 1901.

GASPIRALI HAKKINDA ARAŞTIRMA VE MAKALELER

K. H. Abdullaoğlu, "İsmail Bey Gaspırinski", **Azerbaycan Yurt Bilgisi** (bundan sonra : **AYB**), II, sayı 16 (Nisan, 1933), s.170-75.

A. Ağaoğlu, "Ismail Bey Gasprinski", **Türk Yurdu** (bundan sonra : **TY**), VI, sayı 72 (1914), s.2405-2409.

O. Akçokraklı, "Kart muallim ve yazıcılarımızdan Ismail Gasprinski" **Oku İşleri**, sayı 2 (Haziran, 1925), s.7-14.

Y. Akçuraoğlu, "Muallime dair" **TY**, VI, sayı 72 (1914), s.2409-2412.

Y. Akçuraoğlu, "Türklerin büyük muallim ve muharriri, İsmail Bey Gasprinski" **Yanga Milli Yul** (bundan sonra : **YMY**), V, sayı 3 (Mart 1933), s.7-9.

S. Maksudi Arsal. "Ümidler üstadı", **YMY**, V, sayı 3 (Mart 1933), s.9-10.

A. E. Alektorov, "Nieskol'ko slov 'Terchimanu' ", **Astrahanskii Vestnik**, sayı 1290 (1893).

N. Asri, "İsmail Bey Gasprinski ve umumi edebi dil", **Ang**, sayı 24 (Ocak 1, 1915), s.440-443.

H. S. Ayvazov, "Yaşayan ululardan İsmail Bey Gasprinski", **YMY**, V, sayı 3 (Mart 1933), s.11-12.

A. Bennigsen, "İsmail Bey Gasprinski (Gaspraly) and the Origin of the Jadid Movement in Russia", **İsmail Bey Gasprinskiy Russkoe Musulmanstvo**, 2. bsk, Oxford 1985, s.5-20.

M. C. Bigi, "Mülâhaza (İsmail) Bey Gaspıralı'nın ölümü munasebetiyle kaleme alınmıştır)", **YMY**, V, sayı 4 (1933), s.15-16. Orjinali St. Petersburg'da 1915'de basılmıştır.

L. Bouvat, "Une geographie tartare", **Revue du monde musulman**, II, sayı 6 (Nisan, 1907), s.273.

A. Bozgöz, "Avrupa'daki sosyal gelişmeler karşısında genç Gaspıralı'nın düşünceleri", **Emel** (bundan sonra : **E**), I, sayı 6 (Eylül 1961), s.7-9.

G. Burbiel, "**Die Sprache Ismail Bey Gaspyralys**" Doktora tezi, Hamburg University 1950.

A. Caferoğlu, "İsmail Bey Gasprinski", **AYB**, sayı 16 (Nisan 1933), s.165-169.

A. Caferoğlu, **İsmail Gaspıralı. Ölümünün 50. Yıldönümü münasebeti ile bir etüd**, İstanbul 1964.

Çelebi Cihan, "Anlayabilseydik", **YMY**, V, sayı 4 (1933), s.18-19.

A. Deliorman, "İsmail Gaspırah ve Tercüman gazetesi", **Türk Kültürü** (Bundan sonra **TK**), VI, sayı 69 (1968), s. 653-658.

F. Emirhan, "Uluğ milletçe tugrısıda kiçkine bir hatire", **YMY**, V, sayı 4, s.13-15.

M. Emin, "İsmail Gasprinskiye", **YMY**, V, sayı 4 (1933), s.17.

"Gaspıralı İsmail Bey", **E**, V, sayı 11 (1934), s.18-23.

"Gaspıralı İsmail Bey", **Türk Ansiklopedisi**, XVII (1969), s.162-163.

A. Göksan, "Gaspıralı İsmail Bey ve usul-ü cedidçiliği", **TK**, sayı 18 (1964), s.126-129.

A. Gubaidullin, "K voprosu ob ideologii Gasprinskogo", **İzvestiya vostoçnogo fakulteta** (Baku), sayı 4 (1929), s.179-203.

H. Hasmehmetli, "İsmail Bey Gasprinski'ye ait bir hatıra", **AYB**, II, sayı 16 (Nisan 1933), s.162-164.

"Hindistanda bir Türk Müceddidi", **TY**, I, (1328-1912), s.344.

A. İbrahim (ov), "Bahtiyar Gasprinski", **E**, IV, sayı 5 (1933), s. 12-17.

A. İshaki, "Büyük üstat İsmail Bey", **İl**, sayı 40 (25 Eylül 1914), ayn.mkl., **YMY**, V, sayı 4 (1933), s.19-22.

İsmail Bey Gasprinski'nin Albümü, İstanbul 1334 (1915).

"İsmail Bey Gasprinski'nin ile mülâkat", **Alem-i İslâm**, sayı 41 (1911), s.314.

E. Kırımal, **Gaspıralı İsmail Bey**, **Dergi**, XVI, Sayı : 62, (1970), s.60-64.

__________, "Tercümanın elli yıllıgı münasebetiyle", **E**, IV, Sayı : 5 (1933)· s.1-11.

__________, "İsmail Bey Gasprinski", **AYB**, II, Sayı : 16 (Nisan 1933), s.156-161.

L. Klimoviç, "Maarif Hizmetinde Turkiy tilde çıkkan ilk gazete "Tercüman" ve onung naşiri Gasprinskiy akkında", **Lenin Bayragı**, Sayı : 109, 110, 111 (12, 15, 17 Eylül 1987), s.4.

M. F. Köprülüzade, "İsmail Bey Gasprinski", **Cumhuriyet**, Sayı : 1377 (7 Mart 1928).

__________, "İsmail Bey Gasprinski", **AYB**, II Sayı : 16, (Nisan 1933), s.154-155.

"Kostanca'da millî konferans ve musamere", **E**, Sayı : 6 (1933), s.1-40.

T. Kuttner, "İsmail Bey Gasprinski in Cairo, 1908", (Fotokopi), University of Chicago, 1972. (Yayınlanmamış araştırma).

E. J. Lazzerini, **İsmail Bey Gasprinski and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914**, Washington 1973. (Yayınlanmamış doktora tezi).

G. von Mende, "İsmail bey Gasprinski zur nationalen Bewegung der Russlandtürken", **Ost Europa**, X (Ekim 1934), s.39-44.

M. Miropiev, "Kakiya nacala doljnı bıt polojenı v osnovu obrazovaniya russkih inorodsev-musulman? Po povodu broşurı İsmail-beya Gasprinskago". **Rus**, IV, Sayı : 17, (1 Eylül 1884), s.24-41.

P. Moriez, "İsmail Bey Gasprinski", **Turan**, XVI (1933), s.39-42.

A. İ. Oğuzbeyoğlu, "Merhum İsmail Gaspıralı ve bir hatıra", **E**, I, Sayı : 7 (Kasım 1961), s.29.

C. Ortalan, "İsmail Bey Gaspıralı", **Kırım**, Sayı : 9-12 (1957), s.266-271.

__________, "Tercüman" **Kırım**, Sayı 4 (1957), s.101-106.

K. Ortaylı, "İsmail Bey Gaspıralı kim idi?" **Kafkasya**, Sayı : 15 (1952) s.13-16.

M. Saray, **Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)**, Ankara 1987.

H. Suphi, "Ben onu gördüm", **TY**, VI, Sayı : 72 (1914), s.2402-2404.

A. B. Taymas, "Ben onu gördüm (İsmail Gaspıralı hakkında notlar)", **TK**, VI, Sayı : 69 (1968), s.649-652.

T. I., "İsmail Beye Türk milletinin ihtiramı", **TY**, VI, Sayı : 72 (1914), s.2412-2414.

"Tedrisatı umumiye hakkında", **Sıratü'l-müstakim**, Sayı : 49 (1325-1909-1910), s.359-364.

"Tercüman'nın milli yıllıgı", **YMY**, V, Sayı : 3 (Mart 1933), s.2-7.

A. Z. V. Togan, "Gaspralı (Gasprinski), İsmail" The Encyclopedia of Islam, (2 bsk., Londra 1965), II, s.979-981.

M. Ülküsal, "Büyük Öğretmen", **E**, I, Sayı : 6 (Eylül 1961), s.1-4.

S. H, Yakubova, "Müslüman hatun-kızlarının hamisi İsmail Bey Gasprinski", **İl**, Sayı : 40, (25 Eylül 1914),

__________, ayn.mkl. **YMY**, V, Sayı : 31, s.22.

A. Zihni, "İsmail Bey Gasprinski", **Vsbod-Orient**, (Aralık 1933), Sayı : 3-4, s.?

BİBLİYOGRAFYA

Akçura, Y., **Türklüğün Tarihi Gelişimi** (yeni yazı), 1. bsk., İstanbul 1978.

Aksakov, Z., "Halk variyeti", **Yıldız**, sayı 1 (1985), s.66-73.

Alyadin, S., "Bizim iftiharımız" **Yıldız**, sayı 5 (1987), s.43-50.

Arşaruni, A.-Gibadullin, H., **Oçerki pan-islamisma i pan tyurkizma Rossii**, Moskova 1931.

Bala, M., "Kırım", **İslâm Ansiklopedisi**, VI, s.741-746.

Bennigsen, A., "İsmail Bey Gasprinski (Gaspraly) and the Origin of the Jadid Movement in Russia", **İsmail Bey Gasprinskiy Ruskoe Musulmanstvo**, 2. bsk., Oxford 1985, s.5-20.

Bennigsen, A.-Lemercier-Quelquejay, C., **La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920**, Paris 1964.

Bigi, M. C., **Islahat Esasları**, Petrograd 1917.

Deliorman, A., "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", **Türk Kültürü**, VI, sayı 69 (1968), s.653-658.

Devlet, N., **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Ankara 1985.

__________, "Kazanlı tarihçi ve ıslahatçı din adamı Şihabeddin Mercanî" **Kazan**, sayı 5, 6 ve 7/8 (1971-1972), s.33-46, s.8-19 ve s.64-79.

__________, "Ölümünün 50. yılı dolayısıyla : Zakir Remi (Derdmend) (1859-1921), **Kazan**, I, sayı 4 (1970), s.32-36.

__________, "Lenin Bayrağı Gazetesinin 25. yılı ve Kırım Türk Kültürünün Bugünkü Durumu", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 22 (1983) s.82-90.

__________, "Topyekün sürgünün 40. yılı-Kırım Türklerinin Sürgün Sonrası Faaliyetleri, **Türk Dünyası Araştırmaları**, sayı 33 (1984) s.101-129.

__________, "Yusuf Akçura'nın Hayatı", **M. Ü. Fen-Edeb. Fak. Türklük Araştırmaları Dergisi**, sayı 2 (1987), s.89-103.

Duman, H. (Haz.), **İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928**, İstanbul 1986.

Gaspıralı, İ., **Avrupa Medeniyetine bir Nazar-ı Muvazene**, İstanbul 1302 (1885).

Hably, G. (nşr.), **Central Asia. The Russian Conquest and Administration of Turkestan**, New York 1969.

İsmail Bey Gasprinskiy Russkoe Musulmanstvo, 2. bsk., Oxford 1985.

Kasem-Beg, M. A., **Allgemeine Grammatik der türkisch-tatarischen Sprache** (Leipzig 1848 bsk. tıpkı basım), Hollanda 1981.

Kırımal, E., **Der nationale Kampf der Krimtürken**, Emsdetten 1952.

__________, "İsmail Bey Gaspıralı", **Dergi**, sayı 62 (1970), s.60-64.

Kırımer, C. S., **İsmail Gaspıralı Bey**, İstanbul 1934.

Klimoviç, L., "Maarif Hızmetinde Turkiy tilde çıkkan ilk gazete "Tercüman" ve onung naşiri Gasprinskiy akkında", **Lenin Bayragı**, sayı 109, 110 ve 111 (12, 15 ve 17 Eylül 1987), s.4.

Kriçinski, **Oçerki Russkoy Politiki na Okrainah**, Baku 1919.

Kozlov, N., "Muzey Direktorı", **Yıldız**, sayı 4 (1987), s.112-125.

Kurat, A. N., "Kazan Türklerinin "Medeni Uyanış" Devri", **A. Ü. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, XXIII, sayı 3-4 (1965), s.95-194.

Lazzerini, E. J., **İsmail Bey Gaspinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914**, Washington 1973 (Washington üniversitesinde hazırlanmış basılmamış doktora tezi).

__________, "From Bakhchisarai to Bukhara in 1893 : İsmail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", **Central Asian Survey**, III, sayı 4 (1984), s.77-88.

Lemercier-Quelquejay, C., "Abdul Kayyum Al-Nasyri : A. Tatar Reformer of the 19th Century", **Central Asian Survey**, I, sayı 4 (1983), s.109-132.

Musulmanskaya Peçat Rossii v 1910 godu, (tıpkı basım), Oxford 1987.

Mende, G. V., **Der nationale Kampf der Russlandtürken**, Berlin 1936.

Pisma N. İ. İlmiskogo k ober-prokurororu svytogo sinoda K. P. Pobedonostsevu, Kazan 1895.

Saadi, A., **Tatar Edebiyatı Tarihi**, Kazan 1926.

Taymas, A. B., **Kazan Türkleri**, Ankara 1966.

__________, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Rizaeddin Fahreddinoğlu**, İstanbul 1958.

__________, **Kazanlı Türk Meşhurlarından Alimcan Barudî**, İstanbul 1958.

__________, **Kazanlı Türk Meşhurlarından İki Maksudiler**, İstanbul 1959.

__________, "Ben Onu Gördüm (İsmail Gaspıralı hakkında notlar), **Türk Kültürü**, IV, sayı 69 (1968), s.649-652.

Validov, C., **Oçerk istorii obrazovannosti i literaturı Tatar**, 2. bsk., Oxford 1986.

Son çağ Türk büyükleri arasında bilhassa kültür sahasında oynadığı rol bakımından adı bilinmesi gerekli olan Gaspıralı İsmail Bey, başarılı bir eğitimci, gazeteci, yayımcı ve cemiyetçidir.

Hakkında Türkçe olarak, şimdiye kadar ancak iki eser yayımlanmış olan İsmail Bey, bu kitapta bütün yönleriyle tanıtılmaktadır.

ISBN - 975 - 17 - 0270 - 4
835,— TL